

CAII CRISPI X
SALLUSTII
BELLI
CATILINARI
ET
JUGURTHINI
HISTORIÆ.

SECUNDUM EXEMPLARIA EMENDATISSIMA.

EDINBURGI:

Apud T. et J. RUDDIMANNOS, Bibliopolas

1788.

SALE
CATALOGUE

CATALOGUE
OF
THE
LIBRARY
OF THE
BRITISH MUSEUM

THE BRITISH MUSEUM LIBRARY

EDINBURGH

Printed by James Ballantyne, Edinburgh

1788

C. CRISPI
SALLUSTII
BELLUM CATILINARIUM

SIVE

DE CONJURATIONE CATILINÆ

EJUSQUE SOCIORUM.

OMNIS homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quæ natura prona, atque ventri obedientia, finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita : animi imperio, corporis servitio magis utimur ; alterum nobis cum Dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur, ingenii, quam virium, opibus gloriam quærere ; et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloria fluxa atque fragilis : virtus clara æternaque habetur. Sed diu magnum inter mortales certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et prius quam incipias, consulto : et, ubi consulueris, mature factò opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperij id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant : et jam tum vita homi-

num sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienses cœpere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare: tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, æquabilius atque constantius sese res humanæ haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum, ubi pro labore desidia, pro continentia et æquitate lubido atque superbia invasere; fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transigere: quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta æstumo, quoniam de utraque filetur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ famam quærit. Sed in magna copia rerum, aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicæ: etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello, clarum fieri licet: et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum; tamen in

primis arduum videtur res gestas scribere : primum, quod facta dictis sunt exæquanda : dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentia et invidia putant : ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit ; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum ; ibique mihi adversa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute ; audacia, largitio, avaritia vigeabant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium ; tamen inter tanta vitia, imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur ; ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupidus, eadem, quæ ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem a republica procul habendam decrevi ; non fuit consilium, secordia atque desidia bonum otium contemnerere : neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, ætatem agere ; sed, a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere : eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicæ animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam : nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. LUCIUS CATILINA, nobili genere natus, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo

pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediæ, vigiliæ, alioris, supra quam cuique credibile est: animus audax, subdòlus, varius, cuius rei libet simulator ac dissimulator; alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiæ, sapientiæ parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem Lucii Sullæ, libido maxuma invaserat reipublicæ capiundæ; neque, id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum: quæ utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant præterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum, domi militiæque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint: ut paulatim immutata, ex pulcherruma, pessuma ac flagitiosissima facta sit, differere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur: cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una mœnia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes: incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera, satisque pollens

videbatur; sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi, a periculis aberant. At Romani, domi militiæque intenti, festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere; post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant: magisque dandis quam accipiendis beneficiis, amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, rei-publicæ consultabant: hi, vel ætate, vel curæ similitudine, PATRES appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandæ libertatis, atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere; eo modo minime posse putabant per licentiam inolescere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate cœpere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quam mali, suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriæ inceserat. Jam primum juvenus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat: magisque in decoris armis et militariibus equis, quam in scortis atque conviviiis, luidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maxumum certamen in-

ter ipsos erat : sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat ; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant : laudis avidi, pecuniæ liberales erant : gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit ; quas urbes, natura munitas, pugnando ceperit ; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto Fortuna in omni re dominatur ; ea res cunctas, ex lubricine magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satis ampliæ magnificæque fuere ; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenire ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere præclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit : quia prudentissimus quisque negotiosus maxime erat ; ingenium nemo sine corpore exercebat : optumus quisque facere, quam dicere ; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur ; concordia maxuma, minuma avaritia erat : jus bonumque apud eos, non legibus magis quam natura, valebat. Jurgia, discordias, simultates, cum hostibus exercebant : cives cum civibus de virtute certabant : in suppliciis Deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, æquitate, seque remque pub-

licam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quod sæpius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius revocati, bello excusserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant. In pace vero, quod beneficiis, quam metu, imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere, quam persequi, malebant.

X. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti; nationes feræ et populi ingentes vi subacti; Carthago, æmula imperii Romani, ab stirpe interiit; cuncta maria terræque patebant: sævire Fortuna ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiæ optandæ aliis, oneri miseriæque fuere. Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupidō crevit: ea quasi materies omnium malorum fueret. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his, superbiam, crudelitatem, Deos negligere, omnia venalia habere, edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit: aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque, non ex re, sed ex commodo, æstumare; magisque vultum, quam ingenium, bonum habere. Hæc primo paullatim crescere, interdum vindicari; post ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium, ex iustissimo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo, magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, æque sibi exoptant:

sed ille vera via nititur; huic quia bonæ artes defunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit; ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, infatiabilis, neque copia, neque inopia, minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modestiam, victores habere; fœda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat; loca amœna, voluptaria, facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa cœlata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant: ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

XII. Postquam divitiæ honori esse cœpere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur: hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci cœpit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia, cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operæ pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa Deorum, quæ nostri

majores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra Deorum pietate, domos sua gloria decorabant; neque victis quidquam, præter injuriæ licentiam, eripiebant. At hi contra, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea fociis adimere, quæ fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quæ, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse; quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, ganeæ, ceterique cultus, non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa, terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile libidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quæstui atque sumptui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeo; manu, ventre, pede, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus sedimeret; præterea, omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judiciis timentes; ad hoc, quos manus atque lingua,

perjurio aut sanguine civili alebat; postremo, omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, ii Catilinæ proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cuiusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere; aliis canes atque equos mercari; postremo, neque sumptui, neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita æstumarent, juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum foret, hæc fama valebat.

XV. Jam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, alia hujuscemodi contra jus fasque; postremo captus amore Aureliæ Orestilæ, cujus, præter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta ætate; pro certo creditur, necato filio, vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, Dis hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos ex sanguis, sædi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edo-

cebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat: si causa peccandi in præsens minus suppetebat, nihilo minus insonites, sicuti fontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod res alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimundæ reipublicæ consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulum petundi magna spes: senatus nihil iam intentus: tutæ tranquillæque res omnes; sed eâ prorpsus opportuna Catilinæ.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Cæsar et C. Figulo Consulibus, primo singulos adpellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjunctionis docere. Ubi satis explorata sunt, quæ voluit, in unum omnis convocat, quibus maxima necessitudo, et plurimum audaciæ. Eo convenire senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullæ, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Portius Læca, L. Bestia, Q. Curius: præterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinus Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex colonis et municipiis, domi nobiles. Erant præterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur,

quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juvenus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinæ inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ducitabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere: simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina; de quo quam verissime potero dicam. L. Tullo, M. Lepido, Consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati Consules, legibus ambitus interrogati, pœnas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere; quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter Nonas Decembris, consilio communicato, parabant in Capitolio, Kalendis Januariis, L. Cottam et L. Torquatum Consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Februarias consilium cædis transfulerant. Jam tum non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare; eo die, post conditam urbem Romam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum

frequentes armati convenerant; ea res consili-
am diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam
Quaestor pro Prætoris missus est, adnitente Cras-
so; quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio
cognoverat. Neque tamen senatus provinciam
invitus dederat: quippe foedum hominem a re-
publica procul abesse volebat: simul, quia boni
quam plures præsidium in eo putabant: et jam
eius potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed
Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis,
quos in exercitu duxerat, iter faciens, occisus
est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta,
superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii
autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidos-
que clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos:
numquam Hispanos præterea tale facinus fecisse,
sed imperia sæva multa antea perpeffos. Nos
eam rem in medio relinquemus. De superiori
conjuratone satis dictum.

XX. Catilina, ubi eos, quos paullo ante me-
moravi, convenisse videt; tametsi cum singulis
multa sæpe egerat; tamen in rem fore credens
universos adpellare et cohortari, in abditam par-
tem ædium secedit: atque ibi, omnibus arbitris
procul amotis, orationem hujuscemodi habuit:

‘ Ni virtus fidesque vestra spectata mihi forent,
nequidquam opportuna res cecidisset; spes
magna, dominatio in manibus frustra fuissent;
neque ego per ignaviam, aut vana ingenia, in-
certa pro certis captarem. Sed quia multis et
magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidos-
que mihi; eo animus ausus, maximum atque pul-
cherrimum facinus incipere: simul quia vobis,
eadem mihi, bona malaque intellexi; nam idem

velle atque nolle, ea demum firma amicitia est.
 Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam antea
 diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis
 animus accenditur, cum confidero, quæ condi-
 tio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus
 in libertatem. Nam postquam respublica in
 paucorum jus atque ditionem concessit; semper
 illis reges, tetrarchæ vêtigales esse: populi,
 nationes, stipendia pendere: ceteri omnes, stre-
 nui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fui-
 mus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii,
 quibus, si respublica valeret, formidini essemus.
 Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ
 apud illos sunt, aut ubi illi volunt: repulsas
 nobis reliquere, pericula, judicia, egestatem.
 Quæ quousque tandem patiemini, fortissimè
 viri? nonne emori per virtutem præstat, quam
 vitam miseram atque inhonestam, ubi aliena
 superbiæ ludibrio fueris, per dedecus amittere?
 Verum enim vero, pro Deum atque hominum
 fidem! victoria nobis in manu; viget ætas,
 animus valet: contra illis, annis atque divitiis
 omnia consenuerunt; tantum modo inceptum
 opus est: cetera res expediet. Etenim qui
 mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest
 illis divitias superare, quas profundant in extru-
 endo mari, et montibus cœquandis; nobis
 rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos
 binas, aut amplius, domos continuare; nobis
 larem familiarem nusquam ullum esse? Cum
 tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt
 alia ædificant; postremo omnibus modis pe-
 cuniam trahunt, vexant; tamen summa lubi-
 dine divitias vincere nequeunt. At nobis
 domi inopia, foris æs alienum: mala res, spes

multo asperior : Denique, quid reliqui habemus, præter miseram animam ? Quin igitur expergiscimini ? En illa, illa, quam sæpe optastis, libertas, præterea divitiæ, decus, gloria, in oculis sita sunt ! Fortuna omnia victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quam oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini ; neque animus, neque corpus a vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum consul agam : nisi forte animus fallit, et vos servire, quam imperare, parati estis. ?

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque res bona ulla, tamen etsi illis quietamovere, magna merces videbatur ; tamen postulare pleque, uti proponeret, quæ conditio belli foret : quæ præmia armis peterent : quid ubique opis aut spei haberent ? Tum Catilina polliceri tabularum novas ; proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quæ bellicum atque libido victorum fert. Præterea, esse Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes : petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarum, et omnibus necessitudinibus circumventum : ? illo consulem initium agendi facturum. Ad hoc nobis aledictis increpat omnis bonos : suorum unum. Cumquemque nominans laudare ; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominie, multos victoriæ Sullanæ, a lubi quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animis elatos alacris videt ; cohortatus, ut petitionem, speam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad iurjurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse: inde, cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta hæc, multa præterea existimabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui pœnas dedebant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea conventionem fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem Censores senatu, probro gratia, amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia; neque reticere quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians, maria montesque polliceri cœpit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret: postremo, ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii causa cognita, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quodque modo audierat, compluribus narravit. Eres in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia æstuabat et quasi pollui consulatum credebant, si eum

quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, Consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam sua, aut amicorum fide sumtam mutuam, Fæsulæ ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant: post, ubi ætas tantummodo quæstui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande conflaverant; per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros carum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quæ multa sæpe virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro ac liberis, satis fortunata: literis Græcis atque Latinis docta: psallere, saltare elegantius, quam necesse est probæ: multa alia, quæ instrumenta luxuriæ. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniæ, an famæ minus parceret, haud facile discerneres: libido sic accensa, ut sæpius peteret viros, quam peteretur. Sed ea sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuria atque inopia præceps abierat. Verum ingénium ejus haud absurdum; posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci:

prorsus multæ facetiæ multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilominus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiæ deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinæ sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rempublicam sentiret; circum se præsidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinæ neque petitio, neque insidiæ, quas consulibus in campo fecerat, prospere cessare; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri; quoniam quæ occulte tentaverat, aspera sædaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Fæstulas atque in eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; præterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romæ multa simul moliri; Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus oblidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitant, nihil procedit, rursus intempesta nocte conjunctionis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique multa de ignavia eorum questus, docet, 'Se Manlium præmisisse ad eam multitu-

dinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum obficere.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius Senator, constituere ea nocte paullo post cum armatis hominibus, sicuti salutatum introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suæ imparatum confodere. Curius, ubi intellegit quantum periculi Consuli impendeat, propere per Fulviam domum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibita, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriæ, novarum rerum cupiditatem: quod, Sullæ dominatione, agros bonaque omnia amiserat; præterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus libido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur, accipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxima permittitur: exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives: do-

mi militiæque imperium atque iudicium summum habere; aliter, sine populi jussu, nulli eorum rerum Consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Sænius Senator in senatu literas recitavit, quas Fæsulis adlatas libi dicebat: in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem vi. Kalendas Novembris. Simul id, quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant; alii conventus fieri, arma portari; Capuæ atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senatus decreto Q. Marcius Rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: utrique ad urbem imperatores erant; impediti ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed Prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, 'uti pro tempore atque periculo exercitum compararent:' ad hoc, 'si, quis indicasset de conjuratione, quæ contra rempublicam facta erat, præmium, servo libertatem et sestertia centum: libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta. Item [decrevere] uti gladiatoriæ familiæ Capuam, et in cetera municipia, distribuerentur, pro cuiusque opibus: Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, iisque minores magistratus præessent.'

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summa lætitia atque lascivia, quæ diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit; festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres,

quibus, reipublicæ magnitudine, belli timor in-
 fectus, affligere sese, manus supplices ad cœlum
 tendere; miserari parvos liberos; rogitare, om-
 nia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi
 patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus
 eadem illa movebat: tamen et si præsidia para-
 rantur, et ipse lege Plautia interrogatus ab L.
 Caio. Postremo, dissimulandi causa, atque sui
 expurgandi, sicuti jurgio lacesitus foret, in se-
 natum venit. Tum M. Tullius Consul, siue præ-
 sentiam ejus timens, seu ira commotus, oratio-
 nem habuit luculentam atque utilem reipublicæ:
 quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille ad-
 dit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda
 omnia, demisso vultu, voce supplici postulare,
 Patres Conscripti ne quid de se temere crede-
 rent: ea familia ortum, ita ab adolescentia
 vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet:
 ne æstumarent, sibi patricio homini, cujus ipsius,
 atque majorum plurima beneficia in plebem
 Romanam essent, perdita república opus esse,
 cum eam servaret M. Tullius inquilinus civis
 urbis Romæ. Ad hoc maledicta alia cum
 auderet, obstrepere omnes, hostem atque par-
 tidam vocare. Tum ille furibundus: 'Quo-
 niam quidem circumventus, inquit, ab inimicis
 præceps agor, incendium meum ruina restin-
 guam.'

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit;
 multa secum ipse volvens, quod neque in-
 fectæ consuli procedebant, et ab incendio intel-
 lebat urbem vigiliis munitam, optimum factum
 credens, exercitum augere, ac prius, quam legi-
 ones scriberentur, antecapere, quæ bello usui fo-
 rent; nocte intempesta, cum paucis in Manliana

castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirmant, insidias Consuli maturent; cædem, incendia, aliaque belli facinora parent; sese prope diem cum magno exercitu ad urbem adcessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi :

XXXIII. ' Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum homini faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; quum miseri, egentes, violentia atque crudelitate fœneratorum plerique patriæ, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus: neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti; neque amisso patrimonio, liberum corpus habere. tanta sævitia fœneratorum atque Prætoris fuit. Sæpe majores vestrum, miseriti plebis Romanæ decretis suis inopiæ opitulati sunt: ac novissime memoria nostra, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ære solutum est. Sæpe ipsa plebes, aut dominiandi studio permota, aut superbia magistratuum armata, a patribus secessit. At nos non imperium, neque divitias, petimus; quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus legis præsidium, quod iniquitas Prætoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo, ultro maxime, sanguinem nostrum, pereamus.'

XXXIV. Ad hæc Q. Marcius: 'Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romanam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.' At Catilina exinere plerisque Consularibus, præterea optumoque literas mittit: 'Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, Massiliam in exilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius; sed uti respublica quieta foret; neve ex sua contentione seditio oriretur.' Ab his longe diversas [literas] Q. Catulus in senatu retulit, quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat; earum exemplum infra scriptum.

XXXV. 'L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides, re cognita, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quam ob rem defensionem in novo consilio non statui parare: satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi: quam me Dius-fidius veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriæque meæ privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam, pro mea consuetudine, suscepi: non quin æs alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem; cum alienis nominibus liberalitas Orestillæ, suis filiæque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuncia-

tum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam tibi commendo, tuæque fidei trado; eam ab injuriis defendas, per liberos tuos rogatus; aveto.'

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romanæ comperta, senatus 'Catilinam et Manlium hostes judicat; ceteræ multitudini diem statuit ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis. Præterea decernit, 'Uti Consules dilectum habebant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi præsidio sit.' Et tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum; cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis paterent; domotium otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, adfluere; fuere tamen cives, qui sequeremque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis, ex tantamultitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quicquam omnium discefferat; tanta vis morbi, ut tabes, plerisque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat qui conscii conjurationis; sed omnino cunctæ plebes, novarum rerum studio, Catilinæ inceptum probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullæ sunt bonis invident, malos extollunt; vetera odere nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine curâ aluntur: quoniam egestas facile habetur finis

amno. Sed urbana plebes, ea vero præceps
 rat, multis de causis. Primum omnium, qui
 bique probro atque petulantia maxime præsta-
 ant; item alii per dedecora patrimonii amissis;
 ostremo omnes, quos flagitium aut facinus do-
 o expulerat, ù Romam, sicuti in sentinam, con-
 uerxerant. Deinde multi, memores Sullanæ vic-
 toriæ, quod ex gregariis militibus alios Senatores
 debant, alios ita divites, uti regio victu atque
 cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis
 erent, ex victoria talia sperabant. Præterea
 ventus, quæ in agris, manuum mercede, ino-
 am toleraverat, privatis atque publicis largitio-
 bus excita, urbanum otium ingrato labori præ-
 lerant; eos atque alios omnes malum publi-
 am alebat. Quo minus mirandum, homines
 gentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicæ
 xta ac sibi consuluisse. Præterea quorum, vic-
 ria Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus
 bertatis imminutum erat, haud sane alio animo
 elli eventum expectabant. Ad hoc, quicun-
 ue aliarum atque senati partium erant, con-
 rbari rempublicam, quam minus valere ipsi,
 alebant. Id adeo malum multos post annos
 civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam, postquam Cn. Pompeio et
 . Crasso Consulibus tribunicia potestas resti-
 ta; homines adolescentes, [summam potesta-
 m nacti] quibus ætas animusque ferox, cœ-
 ere, senatum criminando, plebem exagitare;
 ein largiundo, atque pollicitando magis incen-
 ere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra
 os summa ope nitebatur pleraque nobilitas, se-
 ti specie pro sua magnitudine. Namque, uti
 aucis absolvam, per illa tempora quicunque

republicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars, quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulant, pro sua quisque potentia certabant. Neque modestia, neque modus contentionis erat utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros judiciis terrere, quo plebes in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, veterum certamen animos eorum arrexit. Quod si primo prælio Catilina superior, aut æqua manum discessisset; profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, qui defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in his A. Fulvius senatoris filius: quem retractum ex itinere perire necari jussit. Iisdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebatur, aut per se, aut per alios sollicitabat neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dedit uti legatos Allobrogum requiratur; eosque, si posset, impellat ad societatem belli; existumans publice privatimque ære alieno oppressos; præterea, quod natura gens Gallica bellicosa esse

facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro coniecit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, 'Quem exitum tantis malis sperarent?' Postquam illos videt 'queri de avaritia magistratum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseris suis remedium mortem expectare: At ego,' inquit, 'vobis, si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.' Hæc ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam sperum, neque tam difficile, quin cupidissime acturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma operat. Præterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset: eo præsentem conjunctionem aperit: nominat socios, præterea multos ejusque generis innoxios: quo legatis animus amplior esset: dein eos pollicitos operam suam mittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aliud alienum, studium belli, magna merces in spectoria: at in altera majores opes, tuta consilia; pro incerta spe, certa præmia. Hæc illis volentibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus patrocinio civitas tutissimum utebatur, rem omnem, uti cognovissent, aperiunt. Cicero, per Sangam [consilio] cognito, legatis præcepit, studium conjunctionis

vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

XLII. Isdem fere temporibus in Gallia citiore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte, ac veluti per dementiam [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Prætor, ex senati consulto, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus præerat.

XLIII. At Romæ Lentulus, cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerat, uti, Catilina in agrum Fæsulanum cum venisset, L. Bestia, tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissimi invisi-
vidiam optumo Consuli imponeret; eo signo, proxima nocte cetera multitudo conjurationis, suum quisque negotium exsequeretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius, uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facili-
lior aditus ad Consulem, ceterosque, quibus infestitæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis jam-
nuam obsideret, cum vi aggrediretur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, cæde et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignavis

polliciorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse: seque, si amici adjuvarent, languentibus aliis, impetum curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges ex præcepto Cicero- nis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iurandum, quod signatum ad cives perferant: inter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his] T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit; uti Allobroges, prius quam domumurgerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum:

‘Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineras te virum: consideres, quid tuarationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.’

Ad hoc, mandata verbis dat: ‘Cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quæ iusserit: ne cunctetur ipse propius accedere.’

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta doctus, L. Valerio Flacco et C. Pomptino Prætoribus imperat, uti in ponte Mulvio, per indias, Allobrogum comitatus deprehendant:

rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur cetera, uti factò opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu præfidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, sine mora Prætoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pontinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo timidus, ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese Prætoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupaverat: nam lætabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid factò opus; pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ credebatur. Igitur confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cæparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Cæparius, paulo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod Prætor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eo senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit: Flaccum Prætorem scrinium cum literis, quas a Legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus 'de itinere, de literis, postremo quid, aut qua de causa, consilii habuisset?' Primo, fingere alia, dissimulare de conjuratione; post ubi fide publica dire iussus est, omnia uti gesta erant aperit. Paucis ante diebus a Gabinio et Cæpario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos præterea in ea conjuratione esse. eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, præter literas, sermonibus, quos habere solitus: 'Ex libris Sibyllinis, regnum Romæ tribus Corneliis portendi: Cinpam atque Sullam antea: se tertium, cui fatum foret urbis potiri; præterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore.' Igitur, perlectis literis, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus dæcernit, 'uti abdicatus magistratu Lentulus, item ceteri in liberis custodiis haberentur.' Itaque Lentulus, P. Lentulo Spintheri, qui tum Aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Cæparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, conjuratione patefacta, quæ primo, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinæ consilia execrari, Ciceronem ad cælum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque lætitiā agitabant. Namque alia belli facinora prædæ magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxime calamitosum puta-

bat ; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset ; iussus a Consule, quæ sciret, edicere, eadem fere, quæ Volturnus, de paratis incendiis, de cæde bonorum de itinere hostium, senatum edocet : præterea se missum a M. Crasso, qui Catilinæ nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent ; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia alii rem incredibilem rati, pars, tamen etsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitanda videbatur ; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant, ' indicem falsum,' deque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit : ' Tarquinii indicium falsum videri ; eumque in vinculis retinendum ; neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset.' Erant eo tempore qui æstumarent, illud a P. Autronio machinatum ; quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia teneret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea prædicantem audiui, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam,

XLIX. Sed iisdem temporibus Q. Catulus C. Piso neque gratia, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem, C. Cæsar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inicitias exercebant: Piso oppugnatus in iudicio petundarum, propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum: Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema ætate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quod is, privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed ubi Consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quæ se ex Volturcio, aut Allobrogibus, audisse dicerent, magnam illi indignitatem conflagrant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui præsidii causa cum telis circum ædem Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsæ, quo studium in rempublicam clarius esset, egredienti ex natu Cæsari gladio minitarentur.

L. Dum hæc in senatu aguntur, et dum legatus Allobrogum, et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur: liberti, et amici ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opes atque servitia in vias ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, exercitatos in audaciam, orabat, ut, rege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præsidiis, res atque tempus monebat, convocato senatu

refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QU
IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eo
paullo ante frequens senatus judicaverat, CON
TRA REMPUBLICAM FECISSE. Tunc D
Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quo
eo tempore Consul designatus erat, de his qui i
custodiis tenebantur, præterea de L. Cassio, P
Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent
supplicium sumendum decreverat: isque postea
permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in senten
tiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de
ea re, præfidiis additis, referendum censuerat.
Sed Cæsar, ubi ad eum ventum, rogatus senten
tiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est.

LI. Omnis homines, Patres Conscripti, qu
de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia
ira, atque misericordia vacuos esse decet.
Haud facile animus verum providet, ubi ill
obficiunt; neque quisquam omnium lubricitas
simul et usus paruit. Ubi intenderis ingenium
valet: si lubricitas possidet, ea dominatur, ani
mus nihil valet. Magna mihi copia memo
randi, P. C. qui reges atque populi, ira au
tem misericordia impulsī, male consuluerint: sed
ea malo dicere, quæ majores nostri, contra
lubidinem animi, recte atque ordine fecere.
Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessi
mus, Rhodiorum civitas, magna atque magni
fica, quæ populi Romani opibus creverat, infida
atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello
confecto, de Rhodiis consultum est, majore
nostri, nè quis, divitiarum magis quam injuria
caussa, bellum inceptum diceret, impunitos di
miserē. Item, bellis Punicis omnibus, cum sæpe
Carthaginienses, et in pace, et per inducias

T, quæ multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi
Sed eo per occasionem talia fecere: magis, quid se
, con- dignum foret, quam quid in illis jure fieri pos-
unc De- set, quærebant. Hoc idem providendum est,
s, quod Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P-
s qui Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dig-
silio, P- nitas; neu magis iræ, quam famæ, consu-
forent- latis. Nam si digna pœna pro factis eorum
postea- reperitur, novum consilium adprobo: sin mag-
senten- nitudo sceleris omnium ingenia exsuperat;
quod de- is utendum censeo, quæ legibus comparata
suerat- sunt. Plerique eorum, qui ante me senten-
senten- tias dixerunt, composite atque magnifice ca-
s est. sum reipublicæ miserati sunt: quæ belli sæ-
oti, quæ vitia, quæ victis acciderent, enumeravere:
micitia- rapi virgines, pueros; divelli liberos a paren-
dece- tium complexu: matres familiarum pati, quæ
ubi ill- victoribus collibuissent; fana atque domos ex-
ubidin- spoliari; cædem, incendia fieri; postremo ar-
enium- mis, cadaveribus, cruore atque luctu omniâ
r, ani- compleri. Sed, per Deos immortalis, quo illa
memo- oratio pertinuit? an, uti vos infestos conjura-
ra au- tionem faceret? scilicet quem res tanta atque
t: fe- tam atrox non permovit, eum oratio accen-
contra- det. Non ita est: neque cuiquam mortalium
fecere- injuriæ suæ parvæ videntur: multi eas gra-
e gess- vius æquo habuere. Sed aliis alia licentia,
magni- Patres conscripti; qui demissi in obscuro vi-
infid- tam habent, si quid iracundia deliquere, pau-
, bello- ci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui
majore- magno imperio præditi in excelsio ætatem a-
injuria- gunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita
os di- in maxuma fortuna minuma licentia est; ne-
n sæp- que studere, neque odisse, sed minime irasci
tucias- decet: quæ apud alios iracundia dicitur, in

imperio superbia atque crudelitas adpellatur.
 Equidem ego sic æstumo, Patres conscripti,
 omnis cruciatus minores, quam facinora illo-
 rum esse: sed plerique mortales postrema me-
 minere, et in hominibus impiis sceleris obli-
 de poena differunt, si ea paullo severior fuit.
 D. Silanum, virum fortem atque strenuum
 certe scio, quæ dixerit, studio reipublicæ dixi-
 se, neque illum in tanta re gratiam, aut ini-
 micitias, exercere: eos mores, eam modestiam
 viri cognovi. Verum sententia non mihi cru-
 delis; quid enim in talis homines crudele fieri
 potest? sed aliena a republica nostra videtur.
 Nam profecto aut metus, aut injuria te sub-
 egit, Silane, Consulem designatum, genu-
 pœnæ novum decernere. De timore super-
 vacaneum est differere, cum præsentis diligen-
 tia clarissimi viri Consulis tanta præsidia sint
 in armis. De pœna possumus equidem dicere
 id, quod res habet: in luctu atque miseria
 mortem ærumnarum requiem, non cruciatum
 esse: eam cuncta mortalium mala dissolvere
 ultra neque curæ neque gaudio locum esse.
 Sed per Deos immortalis, quamobrem in sen-
 tentiam non addidisti, uti prius verberibus in
 eos animadverteretur? an, quia lex Porcia ve-
 tat? at aliæ leges item condemnatis civibus
 animam non eripi, sed in exilium permitti ju-
 bent. An, quia gravius est verberari, quam
 necari? quid autem acerbum, aut grave ni-
 mis in homines tanti facinoris convictos? Sin-
 quia levius; qui convenit in minore negotio
 legem timere, cum eam in majore neglexeris.
 At enim quis reprehendet, quod in parricidas
 reipublicæ decretum erit? tempus, dies, for-

tun-
 mer-
 vos,
 con-
 orta
 min-
 plur-
 idon-
 Ath-
 rem-
 pere-
 inde-
 rito-
 tia
 terf-
 serv-
 nas
 Dar-
 pub-
 fact-
 tiof-
 ver-
 ma-
 dor-
 me-
 ran-
 qui-
 pau-
 gul-
 exp-
 nec-
 civ-
 alio-
 in
 ho-

tuna, cujus libido gentibus moderatur. Illis merito accidit, quidquid evenerit: ceterum vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt: sed ubi imperium ad ignaros, aut minus bonos pervenit; novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedæmonii, devictis Atheniensibus, triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo cœpere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum necare: ea populus lætari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos et malos libidine interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, fluitæ lætitiæ gravis pœnas dedit. Nostra memoria, victor Sulla cum Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant, jugulari jussit; quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiones, qui seditionibus rempublicam exagita-
verant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Nam uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, post paullo ipsi trahebantur: neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego hæc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor: sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio Consule, cui item exercitus in manus, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo, per senati decretum, Consul gla-

'dium eduxerit, quis finem statuet, aut quis mo-
 'derabitur? Majores nostri, Patres conscripti
 'neque consilii, neque audaciæ umquam eguere
 'neque superbia obstabat, quo minus aliena in-
 'stituta, si modo proba, imitarentur. Arma
 'atque tela militaria ab Samnitibus, insignia
 'magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt
 'postremo quod ubique apud socios, aut hostis
 'idoneum videbatur, cum summo studio domi
 'exsequebantur: imitari, quam invidere boni
 'malebant. Sed eodem illo tempore, Græcia
 'morem imitati, verberibus animadvertabant in
 'civis, de condemnatis summum supplicium
 'sumebant. Postquam respublica adolevit, et
 'multitudine civium factiones valere, circum-
 'venire innocentes, alia hujuscemodi fieri coe-
 'pere: tum lex Porcia alicuique paratæ, qui-
 'bus legibus exilium damnatis permissum
 'Hanc ego causam, Patres conscripti, quo mi-
 'nus novum consilium capiamus, in primis mag-
 'nam puto. Profecto virtus atque sapientia ma-
 'jor in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum
 'imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene-
 'parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimit-
 'ti, et augeri exercitum Catilinæ? minime
 'sed ita censeo: publicandas eorum pecunias
 'ipsum in vinculis habendos per municipia, qua
 'maxime opibus valent: neu quis de iis postea
 'ad senatum referat, neve cum populo agat
 'qui aliter fecerit, senatum existimare, eum
 'contra rempublicam et salutem omnium fac-
 'turum.'

LII. Postquam Cæsar dicendi finem fecit, ce-
 teri verbo, alius alii varie adsentiebantur: alii

I. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujusce-
modi orationem habuit.

‘ Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi differuisse videntur de pœna eorum, qui patriæ, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis, quam, quid in illis statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris, ne accidat; ubi evenit, frustra judicia implores; capta urbe, nihil sit reliqui victis. Sed, per Deos immortalis, vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quæ amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium præbere vultis; expergiscimini aliquando, et capeffite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de sociorum injuriis; libertas et anima nostra in dubio est. Sæpe numero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci: sæpe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum; multosque mortalis ea causa advorsos habeo; qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubricini malefacta condonabam. Sed, ea tamen vos parvi pendebatis; tamen respublica firma, opulentia negligentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis, an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificentum imperium populi Romani: sed cujus hæc cumque modi, nostra, an, nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mag-

'suetudinem et misericordiam nominat; jam
 'pridem equidem nos vera rerum vocabula a-
 'misimus; quia bona aliena largiri, liberalitas;
 'malarum rerum audacia fortitudo vocatur; eo
 'respublica in extremo sita. Sint sane, quo-
 'niam ita se mores habent, liberales ex sociorum
 'fortunis, sint misericordes in furibus ærarii:
 'ne illis sanguinem nostrum largiantur; et, dum
 'paucis sceleratis parcunt, bonos omnis per-
 'ditum eant. Bene et compositæ C. Cæsar
 'paullo ante in hoc ordine de vita et morte
 'differuit; falsa, credo, existumans, quæ de
 'inferis memorantur: diverso itinere malos a
 'bonis loca tetra, inculta, foeda atque formido-
 'losa habere. Itaque censuit, PECUNIAS EO-
 'RUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNI-
 'CIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; vide-
 'licet timens, ne, si Romæ sint, aut a populari-
 'bus conjurationis, aut a multitudine conductæ
 'per vim eripiantur. Quasi vero mali atque
 'scelesti tantummodo in urbe, et non per totam
 'Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia,
 'ubi ad defendendum opes minores. Quare va-
 'num equidem hoc consilium, si periculum ex
 'illis metuit: sin in tanto omnium metu solus
 'non timet; eo magis refert mihi atque vobis
 'timere. Quare cum de P. Lentulo ceteris-
 'que statuetis, pro certo habetote, vos simul
 'de exercitu Catilinæ et de omnibus conjura-
 'tis decernere. Quanto vos attentius ea agetis,
 'tanto illis animus infirmior erit; si paullulum
 'modo vos languere viderint, jam omnes fero-
 'ces aderunt. Nolite existumare, majores no-
 'stros armis rempublicam ex parva magnam fe-
 'cisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam

eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, præterea armorum atque equorum major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quæ illos magnos fecere; quæ nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto, neque lubrici obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis; ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ, aut gratiæ servitis; eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego hæc omitto. Conjuravere nobilissimi cives patriam incendere: Gallorum gentem, infestissimam nomini Romano, ad bellum arcessunt: dux hostium supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid, intra mœnia adprehensis hostibus, faciatis? Misereamini censeo: deliquere homines adolescentuli per ambitionem; atque etiam armatos dimittatis. Næ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed vos non timetis eam. Immo vero maxime; sed inertia et mollitia animi, alius alium expectantes cunctamini, Dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maximis sæpe periculis servavere. Non votis, neque supplicis muliebribus, auxilia Deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiæ te atque ignaviæ tradideris, nequidquam Deos impliores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Man-

* lius Torquatus bello Gallico filium suum, quod
 * is contra imperium in hostem pugnaverat, ne-
 * cari iussit; atque ille egregius adolescens im-
 * moderatæ fortitudinis morte pœnas dedit;
 * vos de crudelissimis parricidis quid statuatis,
 * cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic
 * sceleri obstat. Verum parcite dignitati Len-
 * tuli, si ipse pudicitiae, si famæ suæ, si Dis aut
 * hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite
 * Cethegi adolescentiæ; nisi iterum patriæ bel-
 * lum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio,
 * Coepario loquar? quibus si quidquam umquam
 * pensi fuisset, non ea consilia de republica habu-
 * issent. Postremo, Patres conscripti, si meher-
 * cule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re
 * corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undi-
 * que circumventi sumus. Catilina cum exercitu in
 * faucibus urget: alii intra mœnia, atque in sinu
 * urbis sunt hostes: neque parari, neque consuli
 * quidquam occulte potest; quo magis properan-
 * dum. Quare ita ego censeo: cum nefario con-
 * filio sceleratorum civium respublica in maxuma
 * pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et
 * legatorum Allobrogum convicti confessique sint,
 * cædem, incendia, alia fœda atque crudelia fa-
 * cinora in civis patriamque paravisse; de con-
 * fessis, sicuti de manifestis rerum capitalium,
 * more majorum, supplicium sumendum.'

LIII. Postquam Cato adsedit: Consulares
 omnes itemque senatus magna pars sententiam
 ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt:
 alii alios increpantes timidos vocant: Cato mag-
 nus atque clarus habetur: senati decretum fit,
 sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti,
 multa audienti, quæ populus Romanus domi

militiæque, mari atque terra præclara facinora
ecit, forte lubuit attendere, quæ res maxime
anta negotia sustinuiſſet. Sciebam, sæpe nu-
nero parva manu cum magnis legionibus ho-
tium contendisse: cognoveram, parvis copiis
bella gesta cum opulentis regibus: ad hoc sæpe
ortunæ violentiam toleraviſſe: facundia Græ-
cos, gloria belli Gallos ante Romanos fuiſſe.
Ac mihi multa agitati conſtabat, paucorum ci-
vium egregiam virtutem cuncta patraviſſe; eo-
que factum, uti divitias paupertas, multitudinem
paucitas superaret. Sed poſtquam lûxu atque
deſidia civitas corrupta eſt; ruſus reſpublica
magnitudine ſua imperatorum atque magiſtra-
tuum vitia ſuſtentabat; ac, veluti effœta paren-
tum, multis tempeſtatibus haud ſane quiſquam
Romæ virtute magnus fuit. Sed memoria mea,
ingenti virtute, divorſi moribus fuere viri duo,
M. Cato et C. Cæſar; quos, quoniam res obtu-
lerat, ſilentio præterire, non fuit conſilium, quin
utriuſque naturam et mores, quantum ingenio
poſſem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, ætas, eloquentia pro-
pe æqualia fuere: magnitudo animi par, item
gloria; ſed alia alii. Cæſar beneficiis ac muni-
ſcentia magnus habebatur: integritate vitæ Ca-
to. Ille manſuetudine et miſericordia clarus fac-
tus: huic ſeveritas dignitatem addiderat. Cæſar
dando, ſublevando, ignoſcendo; Cato nihil lar-
giundo gloriam adeptus. In altero miſeris perſu-
gium; in altero malis pernicies: illius facilitas; hu-
jus conſtantia laudabatur. Poſtremo Cæſar in ani-
mum induxerat laborare, vigilare; negotiis ami-
corum intentus, ſua negligere; nihil denegare,
quod dono dignum eſſet; ſibi magnum impe-

rium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maxume severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factionoso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse, quam videri, bonus malebat; ita quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, Consul optimum factum ratus, noctem, quæ instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quæ supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis præstidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per Prætores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vinctæ: sed incul-tu, tenebris, odore fœda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus præceptum erat, laqueo gulam fringere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario eodem modo supplicium sumptum.

LVI. Dum ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarios, aut ex fociis in castra venit, æqualiter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter

ars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii præacutas fudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat prope diem esse habiturum, si Romæ socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus conjunctionis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romæ conjurationem patefactam; de Lenulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumptum; plerique, quos ad bellum spes apinarum, aut novarum rerum studium illexerat, occidantur: reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; quo consilio, uti per tramites occulte perfugerent in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quæ supra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium confedit, qua illi descensus erat [in Galliam properanti.] Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis æquioribus expeditus, in fuga sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugæ, neque præsidii ullam spem; periculum factum ratus, in tali re fortunam bellum tentare, statuit cum Antonio quam primum con-

figere. Itaque, concione advocata, hujuscemod
orationem habuit.

LVIII. ' Compertum ego habeo, milites, ver
' ba virtutem non addere; neque ex ignavo stre
' nuum, neque fortem ex timido exercitum ora
' tione imperatoris fieri. Quanta cujusque anime
' audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello
' patere solet: quem neque gloria, neque periculu
' excitant, nequidquam hortere: timor animi au
' ribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem
' advocavi; simul uti causam consilii aperirem
' Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia
' Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit
' quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior
' in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in
' loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intel
' ligitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe
' alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse
' si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum
' rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet
' ferro iter aperiendum est. Quapropter vos mo
' neo, uti forti atque parato animo sitis; et, cum
' praelium inibitis, memineritis, vos divitias, de
' cus, gloriam, praeterea libertatem atque patri
' am in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis
' tuta, commeatus abunde, coloniae atque munici
' cipia patebunt: sin metu cesserimus, eadem illi
' adversa fiunt: neque locus, neque amicus quicquam
' quam teget, quem arma non texerint. Praeter
' ea, milites, non eadem nobis et illis necessitudi
' impendit; nos pro patria, pro libertate, pro vita
' certamus: illis supervacaneum est pugnare pro
' potentia paucorum. Quo audacius adgredimini
' memores pristinae virtutis. Licuit nobis cum
' summa turpitudine in exilio aetatem agere

potuistis nonnulli Romæ, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa fœda atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi decrevistis. Si relinquere vultis, audacia opus est: nemo, nisi victor, pace bellum mutavit; nam in fuga salutem sperare, cum arma, quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in prælio maximum est periculum, qui maxime timent: audacia pro muro habetur. Cum vos considero, milites, et cum facta vestra æstumo, magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas, virtus vestra hortantur; præterea necessitudo, quæ etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustia. Quod si virtuti vestræ fortuna inviderit, cavete, multi animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquantis.

LIX. Hæc ubi dixit, paullulum commoratus, signa canere jubet; atque instructos ordines in locum æquum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum, pro loco atque copiis, instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montis, et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit: reliqua signa in subsidio arctius collocat. Ab his centuriones omnis lectos, et evocatos, præterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Fæsulanium quemdam in sinistra parte curare jubet: ipse cum libertis et colonis propter aquilam adfistit, quam bello Cim-

brico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus æge quod prælio adesse nequibat, M. Petreio legatum exercitum permittit. Ille cohortes veteranas quas tumulti causa conscripserat, in fronte; pedes ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis cernere. Homo militari quod amplius annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor, cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortitia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortis paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis prælium committi posset, maximo clamore, cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt maxuma vi certatur. Interea Catilina cum editis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere: omnia providere: multum ipse pugnare, sæpe hostes ferire: strenui militis, et boni imperatoris officium simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilina contra, ac ratus erat, magna vi tendere; cohortem prætoriam in medios hostis inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes interfici deinde utrumque ex lateribus adgreditur. Marius et Fæfulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis reli-

videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, atque pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero cernebat, quanta audacia quantaque animi vis fuisset exercitu Catilinæ. Nam fere, quem quisque agnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos cohors victoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes membris adversis vulneribus concidebant. Catilina pro longe a suis, inter hostium cadavera repertus, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremo ex omni copia neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus. Ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam aut incruentam victoriam adeptus; nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris fundi, aut spoliandi gratia processerant, volvens hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, et cognatum reperiiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus, atque gaudia agitabantur.

FINIS BELLII CATILINARIII.

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM

JUGURTHINUM

FALSO queritur de natura sua genus hu-
manum, quod imbecilla atque ævi brevis
forte potius, quam virtute, regatur. Nam con-
tra, reputando, neque majus aliud, neque pra-
stabilius invenias, magisque naturæ industriae
hominum, quam vim, aut tempus deesse. Se-
dux atque imperator vitæ mortalium animus
est : qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur,
abunde pollens potensque et clarus est, neque
fortunæ eget : quippe probitatem, industriam
alias artis bonas neque dare, neque eripere po-
test. Sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam
et voluptatis corporis pessum datus est : perni-
ciosa lubricine paullisper usus ; ubi per secordiam
vires, tempus, ingenium defluxere, naturæ in-
feritas accusatur : suam quisque culpam auctore
ad negotia transferunt. Quod si hominibus be-
narum rerum tanta cura esset, quanto studio ali-
ena ac nihil profutura, multumque etiam pericu-
losa petunt ; neque regerentur magis, quam re-

erent casus, et eo magnitudinis procederent,
 ubi pro mortalibus gloria æterni fierent.

I II. Nam uti genus hominum compositum ex
 anima et corpore; ita res cunctæ studiaque om-
 nia nostra, corporis alia, alia animi naturam se-
 quuntur. Igitur præclara facies, magnæ divi-
 tiæ, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia
 brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora,
 sicuti anima, immortalia sunt. Postremo, cor-
 poris et fortunæ bonorum, ut initium, finis est;
 omnia orta occidunt et aucta senescunt; animus
 incorruptus, æternus, rector humani generis,
 regit atque habet cuncta, neque ipse habetur.
 Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui,
 sediti corporis gaudiis, per luxum atque ignavi-
 am ætatem agunt; ceterum ingenium, quo ne-
 que melius, neque amplius aliud in natura mor-
 talium est, incultu atque secordia torpescere si-
 unt; cum præsertim tam multæ variæque sint
 artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia,
 postremo omnis cura rerum publicarum, minime
 mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam
 neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per
 fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt.
 Nam vi quidem regere patriam, aut parentes,
 quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen
 importunum est; cum præsertim omnes rerum
 mutationes cædem, fugam, aliaque hostilia por-
 tendant; frustra autem niti, neque aliud fatigan-
 do, nisi odium, quærere, extremæ dementiæ est:
 nisi forte quem inhonesta et perniciofa lubido
 tenet, potentiæ paucorum decus atque liberta-
 tem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quæ ingenio

exercentur, in primis magno usui est memoria
 rerum gestarum: cujus de virtute, quia multi
 dixere, prætereundum puto; simul, ne per inso-
 lentiam quis existimet, memet, studium laudan-
 do, extollere. Atque ego credo fore, qui, quia
 decrevi procul a republica ætatem agere, tanto
 tamque utili labori meo nomen inertiae im-
 ponant; certe, quibus maxuma industria videtur
 salutare plebem, et conviviiis gratiam quærere.
 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus
 magistratus adeptus sum, et quales viri idem ad-
 sequi nequiverint, et postea quæ genera homi-
 num in senatum pervenerint; profecto existima-
 bunt, me magis merito, quam ignavia, judicium
 animi mutavisse, majusque commodum ex otio
 meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicæ veni-
 turum. Nam sæpe audiivi, Q. Maxumum, P.
 Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros
 viros solitos ita dicere, CUM MAJORUM IMAGINES
 INTUERENTUR, VEHEMENTISSIME SIBI ANIMUM
 AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non ceram
 illam, neque figuram tantam vim in sese habere
 sed memoria rerum gestarum eam flammam egre-
 giis viris in pectore crescere, neque prius sedari
 quam virtus eorum famam atque gloriam adæ-
 quaverit. At contra, quis est omnium his mori-
 bus, quin divitiis et sumtibus, non probitate neque
 industria cum majoribus suis contendat? etiam
 homines novi, qui antea per virtutem soliti erant
 nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia
 potius [quam bonis artibus] ad imperia et ho-
 nores nituntur: proinde quasi prætura et consu-
 latus, atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa
 clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur
 ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego

berius altiusque processi, dum me civitatis mo-
 um piget tædetque; nunc ad inceptum redeo.
 V. Bellum scripturus sum, quod populus Ro-
 manus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit:
 primum, quia magnum et atrox, variaque victo-
 ria fuit; dein, quia tum primum superbiæ no-
 bilitatis obviam itum est: quæ contentio divina
 et humana cuncta permiscuit, eoque recordiæ
 processit, uti studiis civilibus bellum atque vasti-
 tas Italiæ finem faceret. Sed priusquam hu-
 jusmodi rei initium expeditio, pauca supra re-
 metam; quo ad cognoscendum omnia illustra-
 magis, magisque in aperto sint. Bello Punico
 secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal,
 post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes
 maxime adtriverat; Masinissa rex Numidarum,
 in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea
 Africano cognomen ex virtute fuit, multa et
 præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ,
 victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cujus
 in Africa magnum atque late imperium valuit,
 populus Romanus, quasumque urbis et agros
 manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia
 Masinissæ bona atque honesta nobis permanlit:
 imperii vitæque ejus finis idem fuit. Dein Mi-
 tippa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale
 et Gulussa fratribus morbo absumentis. Is Adher-
 balem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurtham
 et Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa,
 quod ortus ex concubina erat, privatum relinqui-
 rat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.
 VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viri-
 bus, decora facie, sed multo maxime ingenio va-
 lidus, non se luxu neque inertie corrumpendum
 dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare,

jaculari, cursu cum æqualibus certare : et cum omnis gloria anteirét, omnibus tamen carus esse ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire plurimum facere, minum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa, tametsi initio lætus fuerat, existumans virtutem Jugurthæ regno suo gloriæ fore : tamen, postquam hominem adulescentem, exacta sua ætate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebatur natura mortalium, avida imperii, et præceps ad explendam animi cupidinem : præterea opportunitas suæque et liberorum ætatis, quæ etiam mediocris viros spe prædæ transvorsos agit : ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa : ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque infidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Jugurtha manu promptus, et adpetens gloriæ militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium sævitia, facile occisurum, præfecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis Imperator, et morem hostium cognovit; multo labore, multaque cura, præterea modestissime parendo, et sæpe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris

et cum vehementer carus, Numantinis maximo terrori
 esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est,
 et praelio strenuus erat, et bonus consilio: quo-
 rum alterum ex providentia timorem, alterum
 ex audacia temeritatem adferre plerumque solet.
 igitur Imperator omnis fere res asperas per Ju-
 gurtham agere, in amicis habere, magis magis-
 que in dies amplecti: quippe cujus neque consi-
 lium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc
 accedebat munificentia animi et ingenii sollertia,
 quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari ami-
 citia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere
 complures novi atque nobiles, quibus divitiæ
 non honestoque potiores erant, factiosi, domi
 potentes, apud socios clari magis, quam honesti:
 qui Jugurthæ non mediocrem animum pollici-
 tando accendebant, si MICIPSA REX OCCIDISSET,
 ut fore, UTI SOLUS IMPERII NUMIDIÆ POTIRE-
 TUR: IN IPSO MAXIMAM VIRTUTEM, ROMÆ
 OMNIA VENALIA ESSE. Sed postquam, Numantia
 deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti
 domum decrevit: donatum atque laudatum mag-
 nifice pro concione Jugurtham in prætorium ab-
 duxit: ibique secreto monuit, "Uti potius pu-
 blice, quam privatim, amicitiam populi Rom.
 coleret; neu quibus largiri infuisceret: pericu-
 lose a paucis emi, quod multorum esset: si per-
 manere vellet in suis artibus, ultro illi et glo-
 riam et regnum venturum: sin properantius
 pergeret, suamet ipsum pecunia præcipitem
 casurum."

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsæ
 redderet, dimisit: earum sententia hæc erat.
 "Jugurthæ tui bello Numantino longe maxima

' virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudium
 ' esse; nobis ob merita carus est: uti idem sena-
 ' tui sit et populo Romano, summa ope nitentur.
 ' Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: et
 ' habes virum dignum te atque avo suo Magnifico.
 Igitur rex, ubi, quæ fama acceperat, ex litteris
 Imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri-
 tum gratia permotus, flexit animum suum, et
 Jugurtham beneficiis vincere adgressus est: sta-
 timque adoptavit, et testamento pariter cum filiis
 heredem instituit. Sed ipse paucos post annos,
 morbo atque ætate confectus, cum sibi finem vi-
 tæ adesse intelligeret, coram amicis et cognatis,
 item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hu-
 juscemodi verba cum Jugurtha habuisse.

X. ' Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre,
 ' sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi;
 ' existumans non minus me tibi, quam liberis,
 ' si genuissem, ob beneficia carum fore: neque
 ' ea res falsum habuit. Nam, ut alia magna et
 ' egregia tua omittam, novissime rediens Nu-
 ' mantia, meque regnumque meum gloria ho-
 ' noravisti: tua virtute nobis Romanos ex ami-
 ' cis amicissimos fecisti; in Hispania nomen fa-
 ' milia renovatum: postremo, quod difficilli-
 ' mum inter mortales, gloria invidiam vicisti.
 ' Nunc, quoniam mihi natura vitæ finem facit,
 ' per hanc dextram, per regni fidem moneo ob-
 ' testorque, uti hos, qui tibi genere propinqui,
 ' beneficio meo fratres sunt, caros habeas: neu
 ' malis alienos adjungere, quam sanguine con-
 ' junctos retinere. Non exercitus, neque the-
 ' sauri præsidia regni sunt, verum amici, quos
 ' neque armis cogere, neque auro parare queas:
 ' officio et fide pariuntur. Quis autem amicior,

quam
 inven
 bis r
 mali.
 cres
 terur
 pient
 dere
 lentia
 potes
 et H
 rum,
 melio
 XI.
 cutum
 agitab
 Micip
 more
 unum
 discep
 lis, na
 gurtha
 spicier
 ex tri
 Jugur
 deret,
 transd
 imper
 OPOR
 DECR
 CONF
 VALU
 BI, r
 PROX
 PERV

quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvæ res crescunt, discordia maxumæ dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui ætate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem; et enitimini, ne ego meliores liberos summissee videar, quam genuisse.

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intelligebat, et ipse longe aliter animo agitabat: tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi, more regio, justa magnifice fecerant, reguli in unum convenère, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthæ, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit: ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti ætate concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio differerent, Jugurtha inter alias res jactit: **PORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI: NAM PER EA TEMPORA CONFECTUM ANNIS MICIPSAM PARUM ANIMO VALUISSE. Tum IDEM, Hiempsal, PLACERE SIBI, respondit: NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXUMIS ANNIS, ADOPTIONE IN REGNUM PERVENISSE. Quod verbum in pectus Jugurthæ**

altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque aalem f
ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare es. Ig
atque ea modo animo habere, quibus Hiempsa as ar
per dolum caperetur. Quæ ubi tardius proce rio fu
dunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovi at. A
modo inceptum perficere. erat, c

XII. Primo conventu, quem ab regulis fac fortunis
tum supra memoravi, propter dissensionem pla arabat
cuerat dividi thesauros, finisque imperii singu amen
lis constitui. Itaque tempus ad utramque res inciam
decernitur, sed maturius ad pecuniam distrin urtha,
buendam. Reguli interea in loca propinqu um an
thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal neque a
oppido Thirmida forte ejus domo utebatur, qu obilita
proximus lictor Jugurthæ, carus acceptusque au cis
semper fuerat: quem ille casu ministrum obla mittit,
tum promissis onerat, uti tamquam suam visen uneri
domum eat, portarum clavis adulterinas pareta ostrem
nam veræ ad Hiempsaalem referebantur: cete e cun
rum, ubi res postularet, se ipsum cum magna t, ex p
manu venturum. Numida mandata brevi con um ea
fecit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurtha isere;
milites introducit. Qui postquam in ædis iri a invi
rupere, diversi regem quærere: dormientis a urtha
lios, alios occurrentis interficere: scrutari loca duñti,
abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu e grav
omnia miscere: cum Hiempsal interim reper bi sati
tur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, qu ue dat
initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Num am ac
midæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham XIV.
referunt. morie

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per om tumm
nem Africam brevi divulgatur; Adherbalem om ceteru
nisque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus eniter
invadit: in duas partes discedunt: plures Adher esse p

alem sequuntur, sed illum alterum bello melio-
 res. Igitur Jugurtha quam maxumas potest cop-
 ias armat: urbis partim vi, alias voluntate im-
 perio suo adjungit: omni Numidiæ imperare pa-
 rat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos mi-
 rat, qui senatum docerent de cæde fratris et
 fortunis suis; tamen frētus multitudine militum,
 parabat armis contendere. Sed ubi res ad cer-
 amen venit, victus ex prælio profugit in pro-
 vinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Ju-
 gurtha, patris consiliis, in otio facinus suum
 animo reputans, timere populum Romanum,
 neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritia
 nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque
 paucis diebus cum auro et argento multo Romam
 mittit, quis præcepit, uti primum veteres amicos
 munibus expleant: deinde novos adquirant:
 postremo quæcumque possint largiundo parare,
 e cunctentur. Sed ubi Romam legati venere,
 ex præcepto regis, hospitibus aliisque quo-
 cum ea tempestate auctoritas pollebat, magna
 misere; tanta commutatio incessit, uti ex max-
 ima invidia in gratiam et favorem nobilitatis Ju-
 gurtha veniret: quorum pars spe, alii præmio
 ducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur,
 ut gravius in eum consuleretur. Igitur, legati
 mihi satis confidunt, die constituto, senatus utrif-
 que datur. Tum Adherbalem hoc modo locu-
 tus sum.

XIV. "Patres conscripti: Micipsa pater meus
 moriens præcepit, uti regnum Numidiæ tan-
 tummodo procuratione existumarem meum;
 ceterum jus et imperium penes vos esse; simul
 eniterer domi militiæque quam maximo usui
 esse populo Romano: vos mihi cognatorum,

vos in adfinium locum ducerem : si ea fecissem
 in vestra amicitia exercitum, divitias, mun-
 inenta regni habere. Quæ cum præcepta pa-
 rentis mei agitare, Jugurtha, homo om-
 nium, quos terra sustinet, sceleratissimus, con-
 temto imperio vestro, Masinissæ me nepotem
 et jam ab stirpe socium et amicum populo Ro-
 mano, regno fortunisque omnibus expulit. At-
 que ego, Patres conscripti, quoniam eo mise-
 riarum venturus eram, vellem, potius ob mea
 quam ob majorum beneficia, posse auxilium pe-
 tere : ac maxime deberi mihi a populo Ro-
 mano, quibus non egerem ; secundum ea, si de-
 sideranda erant, uti debitis uterer. Sed que-
 niam parum tuta per se ipsa probitas, neque
 mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret : a-
 vos confugi, Patres conscripti, quibus, quo-
 miserrimum, cogor prius oneri, quam usui esse.
 Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vo-
 bis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem
 vestram adpetiverunt : familia nostra cum po-
 pulo Romano bello Carthaginienfi amicitiam
 instituit : quo tempore magis fides ejus, quam
 fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos
 Patres conscripti, nolite pati frustra a vobis
 auxilium petere. Si ad impetrandum nihil cau-
 sæ haberem, præter miserandam fortunam
 quod paullo ante rex genere, fama atque co-
 piis potens, nunc deformatus ærumnis, inop-
 alienas opes exspecto : tamen erat majestatis Ro-
 mani populi, prohibere injuriam, neque cujus
 quam regnum per scelus cresceret. Verum ego
 his finibus ejectus sum, quos majoribus me
 populus Romanus dedit ; unde pater et avus
 una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginien-

nien-
 cons-
 Ehe-
 bene-
 regni-
 tuæ
 nostr-
 fuga
 mes
 tes al-
 armis
 pacer-
 nisi
 impr-
 re at-
 atque
 mum
 post,
 minu-
 in im-
 domo
 ut ubi
 sic ex-
 dican-
 tram
 suscip-
 esse.
 uti in
 per or-
 consec-
 tertiu-
 conju-
 rius i-
 agam-
 neris

nienses. Vestra beneficia erepta sunt, Patres conscripti : vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum ! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasere, uti quem tu parem cum liberis, regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuæ extinctor sit ? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit ? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur ? Dum Carthaginienſes incolumes fuere, jure omnia sæva patiebamur : hostes ab latere, vos amici procul ; spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ejecta, læti pacem agitabamus : quippe quis hostis nullus, nisi forte quem jussissetis. Ecce autem ex improvſo Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primum, regnum ejus sceleris sui prædam fecit : post, ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim, aut bellum, expectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et cōopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut prædicantem audiveram patrem meum ; qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere : ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, præstitit, uti in omnibus bellis vobis adessent. nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit : tertium, Jugurtham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore. alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam ? quo potissimum infelix accedam ? generis præſidia omnia extincta sunt : pater, uti

' necesse erat, naturæ concessit ; fratri, quem
 ' minime decuit, propinquus, per scelus vitam
 ' eripuit ; adfines, amicos, propinquos ceteros
 ' alium alia clades oppressit ; capti ab Jugurtha
 ' pars in crucem acti, pars bestiis objecti ; pauci
 ' quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum
 ' mœrore et luctu, morte graviores vitam
 ' exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, aut ex
 ' necessariis advorsa facta sunt, incolumia mane-
 ' rent, tamen, si quid ex improvise accidisset,
 ' vos implorarem, Patres conscripti ; quibus, pro
 ' magnitudine imperii, jus et injurias omnis cura
 ' esse decet. Nunc vero exsul patria, domo
 ' solus et omnium honestarum rerum egens,
 ' quo accedam, aut quos adpellem ? nationesne
 ' an reges, qui omnes familiæ nostræ ob vestram
 ' amicitiam infesti sunt ? an quoquam adire licet,
 ' ubi non majorum meorum hostilia monumenta
 ' plurima ? aut quisquam nostri misereri potest,
 ' qui aliquando vobis hostis fuit ? Postremo Ma-
 ' jor nos ita instituit, Patres conscripti, ne
 ' quem coleremus, nisi populum Romanum, ne
 ' societates, ne fœdera, nova acciperemus : abun-
 ' de magna præsidia nobis in vestra amicitia
 ' fore : si huic imperio fortuna mutaretur, una
 ' nobis occidendum esse. Virtute, ac Dîs vo-
 ' lentibus, magni estis et opulenti ; omnia se-
 ' cunda et obedientia sunt : quo facilius soci-
 ' orum injurias curare licet. Tantum illud ve-
 ' reor, ne quos privata amicitia Jugurthæ,
 ' parum cognita, transvorsos agat : quos ego
 ' audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos
 ' singulos, ne quid de absente, incognita causa,
 ' statuatis : fingere me verba, fugam simulare, cui
 ' licuerit in regno manere. Quod utinam illum,

ejus
 sum,
 quan
 rerum
 nunc
 omni
 rente
 miser
 fratre
 matu
 est :
 puto
 fugam
 me p
 listi.
 ex p
 lum
 rias
 conf
 opib
 meis
 tus
 sissen
 licet
 liber
 Rom
 juria
 vestr
 nostr
 XV
 Jugur
 paucis
 suan
 ultro
 fit,

cujus impio facinore in has miseras projectus sum, eadem hæc simulantem videam : et aliquando aut apud vos, aut apud Deos immortalis rerum humanarum cura oriatur : næ ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis excruciat, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis pœnas reddet. Jam jam frater, animo meo carissime, quamquam immaturo, et unde minime decuit, vita erepta est : tamen lætandum magis, quam dolendum puto casum tuum. non enim regnum, sed fugam, exilium, egestatem, et omnis has, quæ me premunt, ærumnas cum anima simul amisi. At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum præbeo ; incertus quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens ; an regno consulam, cujus vitæ necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemtus viderer, si defessus malis injuriæ concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos liberos atque parentes, per majestatem populi Rom. subvenite misero mihi : ite obviam injuriæ : nolite pati regnum Numidiæ, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiæ nostræ tabescere."

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ, largitione magis, quam caussa, freti, paucis respondent : " Hiempsalem ob facinoram suam ab Numidis interfectum : Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset.

‘ Jugurtham ab senatu petere, ne alium putarent,
 ‘ ac Numantiæ cognitus esset, neu verba inimici
 ‘ ante facta sua ponerent.” Deinde utrique cu-
 ria egrediuntur. Senatus statim consulitur : fau-
 tores legatorum, præterea magna pars gratia de-
 pravati Adherbali dicta contemnere, Jugurthæ
 virtutem extollere laudibus ; gratia, voce, deni-
 que omnibus modis pro alieno scelere et flagitio,
 sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pau-
 ci, quibus bonum et æquum divitiis carius, sub-
 veniendum Adherbali et Hiempsalis mortem se-
 vere vindicandam censebant. Sed ex omnibus
 maxime Æmilius Scaurus, homo nobilis, impi-
 ger, factiosus, avidus potentiæ, honoris, divitia-
 rum ; ceterum vitia sua callide occultans. Is
 postquam videt regis largitionem famosam im-
 pudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne
 polluta licentia invidiam accenderet, animum a
 consueta lubricine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero
 pretium aut gratiam anteferebant. Decretum
 fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MI-
 CIPSA OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET
 ADHERBALEM DIVIDERENT ; cujus legationis
 princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum
 in senatu potens : quia Consul, C. Gracco et
 M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam
 nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha
 tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen accura-
 tissime recepit : dando et pollicitando perfecit,
 uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus
 commodum regis anteferret. Reliquos legatos
 eadem via adgressus, plerosque capit : paucis
 carior fides, quam pecunia fuit. In divisione,
 quæ pars Numidiæ Mauretaniam attingit, agro,

ris opulentior, Jugurthæ traditur : illam alteram
 specie, quam ulu, potiore, quæ portuosior et
 edificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africæ situm paucis
 exponere, et eas gentes quibuscum nobis bellum
 ut amicitia fuit, adtingere. Sed quæ loca et na-
 tiones ob calorem, aut asperitatem, item solitudines
 minus frequentata sunt, de is haud facile com-
 pertum narraverim : cetera quam paucissimis ab-
 solvam.

In divisione orbis terræ plerique in partem ter-
 riam Africam posuere : pauci tantummodo Asiam
 et Europam esse ; sed Africam in Europa. Ea
 finis habet ab occidente fretum nostri maris et
 Oceani : ab ortu Solis declivem latitudinem :
 quem locum Catabathmon incolæ appellant. Mare
 ævum, importuosum ; ager frugum fertilis, bonus
 pecori, arbori infecundus : cælo, terra penuria
 aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox,
 patiens laborum : plerosque senectus dissolvit,
 nisi qui ferro aut bestiis interiere : nam morbus
 haud sæpe quemquam superat. Ad hoc malefici
 generis plurima animalia. Sed qui mortales initio
 Africam habuerint, quique postea accesserint, aut
 quo modo inter se permixti sint ; quamquam ab
 ea fama, quæ plerosque obtinet, diversum est ;
 tamen uti ex libris Punicis, qui Regis Hiempsalis
 dicebantur, interpretatum nobis est ; utique rem
 sese habere cultores ejus terræ putant, quam
 paucissimis dicam. Ceterum fides ejus rei penes
 auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gætuli et
 Libyes, asperi, inculti ; quibus cibus erat caro ferina
 atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque
 moribus, neque lege, neque imperio cujusquam

regebantur: vagi, palantes, qua nox coëgerat sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit; exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quique, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ et Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persæ intra Oceanum magis; iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere; quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat. mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos miscuere: et quia sæpe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas appellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinæ sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus); hique mature oppida habuere. nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros pro Medis, appellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidæ, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quæ proxume Carthaginem Numidia appellatur. Dein utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes, quam Gætuli, minus bellicosi: denique Africæ pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phœnices alii multitudinis domi-
 nuendæ gratia, pars imperii cupidinē, sollici-
 ta plebe et aliis novarum rerum avidis, Hippo-
 nem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbes in ora
 maritima condidere : hæque brevi multum audlæ,
 ars originibus præsidio, aliæ decori fuere. nam
 e Carthagine filere melius puto, quam parum
 dicere : quoniam alio proferare tempus monet.
 itur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab
 Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est,
 colonia Thereon, ac deinceps duæ Syrtes, inter-
 que eas Leptis : dein Philenon aræ, quem, Æ-
 gyptum versus, finem imperii habuere Cartha-
 nienses : post aliæ Punicæ urbes. Cetera loca
 usque ad Mauretaniam Numidæ tenent : proxime
 Hispaniam Mauri sunt : super Numidiam Gæ-
 ulos accepimus, partim in tuguriis, alios incul-
 tus vagos agitare : post eos Æthiopas esse : dein
 loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugur-
 thino pleraque ex Punicis oppida et finis Cartha-
 niensium, quos novissime habuerant, populus
 Romanus per magistratus administrabat : Gæ-
 ulorum magna pars et Numidia usque ad flumen
 Mulucham sub Jugurtha erant : Mauris omnibus
 Rex Bocchus imperitabat, præter nomen, cetera
 ignarus populi Romani ; itemque nobis neque
 bello, neque pace antea cognitus. De Africa et
 ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa
 discessere, et Jugurtha contra timorem animi præ-
 mia sceleris adeptum sese videt ; certum ratus,
 quod ex amicis apud Numantiam acceperat, om-
 nia Romæ venalia esse ; simul et illorum pollici-
 tationibus accensus, quos paullo ante muneribus
 expleverat, in regnum Adherbalis animum inten-

dit. Ipse acer, bellicosus : at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improvise finis ejus cum magna manu invadit : multos mortalis cum pecore atque aliâ præda capit, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. dein cum omni multitudine in regnum suum convertit : existu- mans dolore permotum Adherbalem injurias suarum manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existu- mabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis fretus erat ; legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit : qui tametsi contumeliose dicta retulerant, prius tamen omnia pati decre- vit, quam bellum sumere : quia tentatum ante- secus cesserat. Neque tamen eo magis cupidus Jugurthæ minuebatur : quippe qui totum ejus regnum animo jam invalerat. Itaque non, ut antea, cum prædatoria manu, sed magno exer- citu comparato bellum gerere cœpit, et aperte totius Numidiæ imperium petere. Ceterum, quæ pergebat, urbis, agros vastare, prædas agere suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. Adherbal ubi intelligit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum ; necessario copias parat, et Jugurthæ obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum utriusque confedit exercitus : et quia die extremum erat, prælium non inceptum ; ubi plerumque noctis pro- cessit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt ; semi- somnos partim, alios arma sumentes fugant fun- duntque : Adherbal cum paucis equitibus Cir-

am profugit, et, ni multitudo togatorum fuisset, Numidas insequentes mœnibus prohibuit, no die inter duos reges cœptum atque paratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumfedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur: maxime estinans tempus legatorum antecapere, quos, ante prælium factum, Romam Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum cœcepit, tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo Reges adeant, senatus populique Romani verbis nuncient, " Velle et censere, eos ab armis discedere: de controversiis suis jure potius, quam bello, disceptare: ita seque illisque dignum fore."

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, non magis, quod Romæ, dum proficisci parant, de prælio facto, et oppugnatione Cirtæ audiebatur. Sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione respondit: " Sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non malitia, P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum Romanum neque recte, neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum." Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha, ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa moenia circumdat, turris exstruit, easque præsidio firmat; præterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare, defensoribus mœnium præmi modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentum cuncta parare. Adherbal, ubi intelligit omnes suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidæ paucis diebus iussa efficiunt litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit:

“ Non mea culpa sæpe ad vos oratum mitto. Patres conscripti, sed vis Jugurthæ subigit, quem tanta libido extinguendi me invasit, ut neque vos, neque Deos immortalis in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum jam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor: neque mihi Micipsæ patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur; ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse. Nisi tamen intelligo, illum supra, quam ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: utrum gravius existimet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiem-

psalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit: quæ sane fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem Imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et hæc, quæ scribo, et quæ antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Jugurthæ scelerum ostentui essem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem; si ulla apud vos memoria avi mei Masinissæ."

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniendum: de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem Regis fautoribus summa opes enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus: in quibus M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum senati princeps. Hi, quod in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim escendere: dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Jugurtham mittunt, QUAM OCISSUME AD PROVINCIAM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romæ pollere audi-

verat, contra inceptum suum venisse; primo com-
 motus, metu atque lubricine divorfus agitabatur.
 Timebat iram fenati, nî paruiſſet legatis: porro
 animus cupidine cæcus ad inceptum ſcelus rapie-
 bat. Vicit tamen in avido ingenio pravum con-
 ſilium. Igitur, exercitu circumdato, ſumma
 Cirtam irrupere nititur, maxime ſperans, di-
 ducta manu hoſtium, aut vi, aut dolis, ſeſe ca-
 ſum victoriæ inventurum. Quod ubi ſecus pro-
 cedit, neque, quod intenderat, efficere poteſt, ut
 prius, quam legatos conveniret, Adherbalis po-
 tiretur; ne amplius morando Scaurum, quem
 plurimum metuebat, incenderet, cum paucis e-
 quitibus in provinciam venit. Ac tamen etſi
 fenati verbis minæ graves nunciabantur, quod
 obpugnatione non deſiſteret; multa tamen ora-
 tione conſumta, legati fruſtra diſceſſere.

XXVI. Ea poſtquam Cirtæ audita ſunt, Ita-
 lici, quorum virtute mœnia deſenſabantur, con-
 ſiſi, deditiōne facta, propter magnitudinem po-
 puli Romani inviolatos ſeſe fore, Adherbali ſua-
 dent, uti ſequē, et oppidum, Jugurthæ tradat;
 tantum ab eo vitam pacifcatur, de ceteris ſenatu
 curæ fore. At ille, tametſi omnia potiora fide
 Jugurthæ rebatur; quia penes eoſdem, ſi advor-
 ſaretur, cogendi poteſtas erat, ita, uti cenſuerant
 Italici, deditiōnem facit. Jugurtha in primis Ad-
 herbalem excruciatum necat: dein omnis pube-
 res Numidas et negotiatores promiſcue, uti quiſ-
 que armatis obviuſ, interfecit.

XXVII. Quod poſtquam Romæ cognitum,
 et res in ſenatu agitari cœpta, idem illi miniſtri
 regis interpellando, ac ſæpe gratia, interdum
 jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti lenie-
 bant. Ac nî C. Memmiuſ, tribunus plebis deſig-

atus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, opulum Romanum edocuiſſet, id agi, uti per-
 AUCOS FACTIOSOS JUGURTHÆ SCELUS CON-
 ONARETUR, profecto omnis invidia prolatandis
 onſultationibus dilapſa erat; tanta vis gratiae,
 tque pecuniae regis. Sed ubi ſenatus delicti
 onſcientia opulum timet; lege Sempronia pro-
 inciae futuris Conſulibus, Numidia atque Italia
 decretæ: Conſules declarantur P. Scipio Naſica,
 L. Beſtia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Sci-
 pioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in A-
 ricam portaretur, ſcribitur: ſtipendium, alia,
 quæ bello uſui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra ſpem nuncio
 accepto, quippe cui, Romæ omnia venum ire, in
 animo hæſerat; filium, et cum eo duo familiares
 ad ſenatum legatos mittit: hiſque, ut illis, quos,
 Hiempſale interfecto, miſerat, præcepit, "omnis
 mortalis pecunia adgrediantur." Qui poſtquam
 Romam adventabant, ſenatus a Beſtia conſultus,
 PLACERETNE LEGATOS JUGURTHÆ RECIPI
 MOENIBUS: iique decrevere: "Niſi regnum, ip-
 ſumque deditum veniſſent, uti in diebus proxu-
 mis decem Italia decederent." Conſul Numidis
 ex ſenati decreto nunciari jubet; ita infectis re-
 bus illi domum diſcedunt. Interim Calpurnius,
 parato exercitu, legat ſibi homines nobilis, facti-
 oſos, quorum auctoritate, quæ deliquiſſet, mu-
 nita fore ſperabat: in quibus fuit Scaurus, cujus de
 natura et habitu ſupra memoravimus. Nam in
 Conſule noſtro multæ bonæque artes animi et
 corporis erant: quas omnis avaritia præpedie-
 bat; patiens laborum, acri ingenio, ſatis provi-
 dens, belli haud ignarus, firmiſſimus contra peri-
 cula et inſidias. Sed legiones per Italiam Rhe-

gium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvestæ. Igitur Calpurnius initio, paratis com meatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis, et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere cœpit; animus æger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus: qui tamen a principio, plerisque ex factione ejus corruptis acerrime regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniæ a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquando interim Romæ pretio, aut gratia effecturum; postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maximam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterum interea, fidei causa, mittitur a Consule Sextius Quæstor in oppidum Jugurthæ Vagam: cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat: quoniam deditionis mora induciæ agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit: ac pauca, præsentis consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephantum triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere Quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actæ forent fama divulgavit; Romæ per omnis locos et conventus de factō Consulis agitata; apud plebem gravis invidia; Patres, probatne tantum flagitium, an decretum Consulis subverterent, parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiæ crebatur, a vero, bono impediēbat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentie nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindictam hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii facundia clara polensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere: ac potissimum, quæ in concione post reditum Bestiæ hujusmodi verbis differuit.

XXXI. " Multa dehortantur a vobis, Quirites, nā studium reipublicæ omnia superet: opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maxime, quod innocentie plus periculi, quam honoris, est. Nam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis superbiæ paucorum; quam fœde quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxiiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quamquam hæc talia sunt, tamen obviam ire factionis potentie animus subigit; certe ego libertatem, quæ mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem

' faciam, in vestra mandatum situm, Quirites. Ne
 ' que ego hortor, quod sæpe majores vestri se
 ' cere, uti contra injurias armati eatis. Nihil
 ' vi, nihil secessione opus: necesse est, suorum
 ' ipsi more præcipites eant. Occiso Tiberio
 ' Gracco, quem regnum parare aiebant, in ple
 ' bem Romanam quæstiones habitæ sunt. Post
 ' C. Gracci et M. Fulvii cædem, item multi ve
 ' stri ordinis carcere necati sunt; utriusque cla
 ' dis non lex, verum libido eorum finem fecit.
 ' Sed sane fuerit regni paratio, plebi sua resti
 ' tuere: quidquid sine sanguine civium ulcisci ne
 ' quitur, jure factum sit. Superioribus annis ta
 ' citi indignabamini, ærarium expilari; reges et
 ' populos liberos paucis nobilibus vectigal pen
 ' dere: penes eosdem et summam gloriam, et ma
 ' ximas divitias esse: tamen hæc talia facinora
 ' impune suscepisse, parum habuere. Itaque po
 ' stremo leges, majestas vestra, divina et humana
 ' omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui
 ' fecere, pudet aut pœnitet: sed incedunt per
 ' ora vestra magnifice; sacerdotia et consulatus,
 ' pars triumphos suos ostentantes: perinde quasi
 ' honori, non prædæ habeant. Servi ære parati
 ' imperia injusta dominorum non perferunt: vos,
 ' Quirites, imperio nati, æquo animo servitutem
 ' toleratis. At qui sunt hi qui rempublicam occu
 ' pavere? homines sceleratissimi, cruentis mani
 ' bus, immani avaritia, nocentissimi, idemque su
 ' perbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo
 ' honesta atque inhonesta omnia quæstui sunt.
 ' Pars eorum occidisse tribunos plebis; alii quæ
 ' stiones injustas; plerique cædem in vos fecisse,
 ' pro munimento habent. Ita, quam quisque pes
 ' sume fecit, tam maxime tutus est; metum a

se-lere
 quos o
 metuer
 amicit
 liberta
 nation
 blica,
 penes
 jores v
 tuend
 ventin
 ab ill
 atque
 parta
 Dicet
 dum
 non r
 illis
 et in
 est, p
 conte
 pax,
 rum
 divit
 vene
 natio
 hæc
 vinc
 stren
 eran
 invic
 tium
 serv
 bat
 mu

Ne scilicet suo ad ignaviam vestram transtulere :
quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem
metuere in unum coëgit ; sed hæc inter bonos
amicitia est, inter malos factio. Quod si tam
libertatis curam haberetis, quam illi ad domi-
nationem accensi sunt, profecto neque res pu-
blica, sicuti nunc, vastaretur ; et beneficia vestra
penes optimos, non audacissimos, forent. Ma-
jores vestri, parandi juris et majestatis consti-
tuendæ gratia, bis, per secessionem, armati A-
ventinum occupavere : vos pro libertate, quam
ab illis acceperitis, non summa ope nitemini ?
atque eo vehementius, quod majus dedecus est,
parta amittere, quam omnino non paravisse.
Dicet aliquis : Quid igitur censes ? vindican-
dum in eos, qui hosti prodidere rempublicam :
non manu, nequi vi ; quod magis fecisse, quam
illis accidisse indignum ; verum quæstionibus
et indicio ipsius Jugurthæ : qui, si dediticius
est, profecto jussis vestris obediens erit : si ea
contemnit ; scilicet existumabitis, qualis illa
pax, aut deditio, ex qua ad Jugurtham scele-
rum impunitas, ad paucos potentis maxumæ
divitiæ, in rempublicam domna, dedecora per-
venerint. Nisi forte nondum etiam vos domi-
nationis eorum satietas tenet, et illa, quam
hæc tempora, magis placent, cum regna, pro-
vinciæ, leges, jura, judicia, bella, paces ; po-
stremo divina et humana omnia penes paucos
erant : vos autem, hoc est, populus Romanus,
invicti ab hostibus, imperatores omnium gen-
tium, satis habebatis animam retinere : nam
servitutem quidem quis vestrum recusare aude-
bat ? Atque ego tamen etsi viro flagitiosissu-
m existumo impune injuriam accepisse ; ta-

"men, vos hominibus sceleratissimis ignoscere
 " quoniam cives sunt, æquo animo paterer, nisi
 " misericordia in perniciem casura esset. Nam et
 " illis, quantum importunitatis habent, parum
 " est, impune male fecisse, nisi deinde faciundi li-
 " centia eripitur : et vobis æterna sollicitudo re-
 " manebit, cum intellegitis, aut serviundum esse
 " aut per manus libertatem retinendam. Nam si
 " dei quidem, aut concordiae quæ spes? Domi-
 " nari illi volunt; vos liberi esse : facere illi in-
 " jurias; vos prohibere; postremo sociis vestris
 " velati hostibus; hostibus pro sociis utuntur.
 " Potestne in tam diversis mentibus pax, aut a-
 " micitia esse? Quare moneo hortorque, ne tan-
 " tum scelus impunitum omittatis. Non pecu-
 " latus ærarii factus est, neque per vim sociis
 " ereptæ pecuniæ; quæ, quamquam gravia, ta-
 " men consuetudine jam pro nihilo habentur.
 " Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, pro-
 " ditum imperium vestrum; domi militiæque res-
 " publica venalis fuit. Quæ nisi quæsitæ erunt,
 " ni vindicatum in noxios, quid reliquum, nisi ut
 " illis, qui ea fecêre, obediens vivamus? nam
 " impune quæ libet facere, id est regem esse.
 " Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis civis
 " vestros perperam, quam recte, fecisse; sed ne,
 " ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad
 " hoc in republica multo præstat beneficii, quam
 " maleficii, immemorem esse; bonus tantummodo
 " segnior fit, ubi negligas; at malus improbior.
 " Ad hoc si injuriæ non sint, haud sæpe auxilium
 " egeas."

XXXII. Hæc atque alia hujuscemodi sæpe
 dicendo, Memmius populo persuadet, uti L.
 Cassius, qui tum Prætor erat, ad Jugurtham mit-

eretur,
 quo fac
 uos p
 erent.
 Numid
 uti mo
 na faci
 lephan
 endere
 is ava
 aserat.
 mio, ac
 proficis
 denti re
 mano
 exper
 tuam i
 publica
 Cassio.

XXX
 gium,
 io Ron
 vis anir
 potenti
 um trib
 impude
 foret.
 quamq
 vincu
 perire
 mi;
 motus,
 " fider
 ubi filo
 facit :

eretur, interposita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniæ captæ arcessēbant, delicta pate-
rent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia relictī a Bestia exercitui præerant, se-
cuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissu-
na facinora fecēre. Fuēre, qui, auro corrupti,
elephantos Jugurthæ traderent; alii perfugas
vendere; pars expacatis prædas agebant: tanta
vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, in-
traserat. At Cassius, perlata rogatione a C. Mem-
mio, ac perculsa omni nobilitate, ad Jugurtham
proficiscitur: ei timido et ex conscientia diffi-
denti rebus suis persuadet: “quo se populo Ro-
mano dedidisset, ne vim, quam misericordiam,
experiri mallet.” Privatim præterea fidem
suam interponit, quam ille non minoris, quam
publicam, ducebat: talis ea tempestate fama de
Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus re-
gium, cultu quam maxime miserabili, cum Cas-
sio Romam venit. Ac tamen etsi in ipso magna
vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum
potentia aut scelere cuncta gesserat; C. Bæbi-
um tribunum plebis magna mercede parat, cujus
impudentia contra jus et injurias omnis munitus
foret. At C. Memmius, advocata concione,
quamquam regi infesta plebes erat, et pars “in
vincula duci” jubebat, pars, “ni socios sceleris a-
periret, more majorum, de hoste supplicium su-
mi;” dignitati, quam iræ magis consulens, sedare
motus, et animos mollire; postremo confirmare,
“fidem publicam per sese inviolatam fore.” Post,
ubi silentium cœpit, producto Jugurtha, verba
facit: “Romæ Numidiæque facinora ejus” me-

morat ; “ scelera in patrem fratresque ” ostendit
 “ quibus juvantibus quibusque ministris egerit
 “ quamquam intelligat populus Romanus ; tamen
 “ velle manifesta magis ex illo habere ; si vera
 “ aperiret, in fide et clementia populi Romani
 “ magnam spem illi sitam : sin reticeat, non facili
 “ saluti fore : sese suasque spes corrupturum.”

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicendi finem
 fecit, et Jugurtha respondere iussus est, C. Bæbi-
 bus tribunus plebis, quem pecunia corruptum su-
 pra diximus, regem tacere jubet : ac tamen est
 multitudo, quæ in concione aderat, vehementer
 accensa, terrebat cum clamore, voltu, sæpe im-
 petu atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat : vi-
 cit tamen impudentia. Ita populus ludibrio
 habitus ex concione discessit : Jugurthæ Bestiæ-
 que et ceteris, quos illa quæstio exagitabat, ani-
 mi augefcunt.

XXXV. Ea erat tempestate Romæ Numida
 quidam, nomine Massiva, Guluffæ filius, Masi-
 nissæ nepos : qui, quia, in dissensione regum,
 Jugurthæ advorsus fuerat ; dedita Cirta, et Ad-
 herbale interfecto, profugus ex Africa abierat.
 Huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Be-
 stiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat,
 persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Ju-
 gurtham ob scelera invidia cum metu urgueat :
 regnum Numidiæ ab senatu petat. Avidus Con-
 sul belligerundi, movere, quam senescere omnia
 malebat : ipsi provincia Numidia ; Minucio Ma-
 cedonia evenerat. Quæ postquam Massiva agi-
 tare cœpit, neque Jugurthæ in amicis satis præ-
 fidii est : quod eorum alium conscientia, alium
 mala fama et timor impediabat : Bomilcari, pro-
 ximo ac maxime fido sibi, imperat, “ pretio, si-

tendit
egerit
tamen
si vera
roman
e focia
."

finem
Bæbi
um su
en et
nente
e im
t : vi
dibrio
estia
, ani

midia
Masi
egum,
t Ad
bierat.
t Be
rebat,
, Ju
ueat;
Con
omnia
Ma
agi
præ
alium
pro
o, si

cuti multa consecerat, insidiatores Massivæ pa-
ret, ac maxime occulte : sin id parum proce-
dat, quovis modo Numidam interficiat." Bo-
milcar mature regis mandata exsequitur : et, per
homines talis negotii artifices, itinera egressusque
ejus, postremo loca atque tempora cuncta ex-
plorat : deinde, ubi res postulabat, insidias tendit.
Igitur unus ex eo numero, qui ad cædem parati,
paullo inconsultius Massivam adgreditur, illum
obtruncat : sed ipse deprehensus, multis hortan-
tibus, et in primis Albino Consule, indicium pro-
tetur. Fit reus magis ex æquo bonoque, quam
ex jure gentium, Bomilcar ; comes ejus, qui Ro-
mam fide publica venerat. At Jugurtha mani-
festus tanti sceleris, non prius omisit contra ve-
rum niti, quam animum advortit, supra gratiam
atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur,
quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta
vades dederat ; regno magis, quam vadi-
bus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem
dimittit : veritus, ne reliquos popularis metus in-
vaderet parendi sibi, si de illo supplicium sum-
ptum foret. Et ipse paucis diebus profectus est,
jussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam
Roma egressus est, fertur, sæpe eo tacitus respi-
ciens, postremo dixisse : URBEM VENALEM ET MA-
TURE PERITURAM, SI EMTOREM INVENERIT.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello,
commeatum, stipendium, alia, quæ militibus
usui forent, maturat in Africam portare : ac sta-
tim ipse profectus, uti ante comitia, quod tem-
pus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut
quovis modo bellum conficeret. At contra, Ju-
gurtha trahere omnia, et alias, deinde alias mo-
ræ causas facere : polliceri deditionem, ac deinde

metum simulare : instanti cedere, et paullo post ne sui diffiderent, instare : ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, quod tum Albinum haud ignarum consilii regis existimarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, committorum dies adventabat ; Albinus, Aulo fratre in castris pro Prætore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romæ seditionibus tribuniciis atrociter respublica agitabatur. Publius Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistens tibus collegis, continuare magistratum nitebatur : quæ dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro Prætore in castris relictum supra diximus, a conficiendi belli, aut terrore exercitus ab regis pecuniæ capiundæ, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat ; magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul ubi regis thesauri erant. Quod quamquam ex sævitia temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat : (nam circum murum situm in prærupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet : aut cupidine cæcus, vineas agere, aggerem jacere, alia, quæ incepto usui forent, proferare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolanus augere amentiam, missitare supplicantis legatos : ipse, quasi vitæbundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ducere. Denique Aulum spe pactionis perpulsi uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, ve-

uti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, corrumpere; alii, signo dato, locum uti desererent; ita delicta occultiora fore. Quæ postquam ex sententia instruit; intempesta nocte, de improvviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cælum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps; postremo fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili tertiæ regionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introcundi dedit: eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri sæda fuga, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque præda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: "Tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet, tamen se humanarum rerum memorem; si secum sædus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum: præterea, uti diebus decem Numidia decederet." Quæ quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque mœror civitatem invasere: pars dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum

bellicarum timere libertati: Aulo omnes infestis
 ac maxime qui bello sæpe præclari fuerant odio
 quod armatus dedecore potius, quam manu, in
 lutem quæfiverat. Ob ea Consul Albinus ex
 delicto fratris invidiam, ac deinde periculum ti
 mens, senatum de fœdere consulebat: et tamen
 interim exercitui supplementum scribere: ab fo
 ciis et nomine Latino auxilia arcessere: denique
 modis omnibus festinare. Senatus ita, uti pa
 fuerat, decernit, SVO ATQUE POPULI INJUSSE
 NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul im
 peditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat co
 pias, secum portaret, paucis diebus in Africam XL
 proficiscitur; nam omnis exercitus, uti conve
 nerat, Numidia deductus in provincia hiemabat
 Postquam eo venit: quamquam persequi Jugur
 tham et mederi fraternæ invidiæ animus arde
 bat; cognitis militibus, quos præter fugam, so
 luto imperio, licentia atque lascivia corruperat
 ex copia rerum statuit, nihil sibi agitandum.

XL. Interea Romæ C. Mamilius Limetanu
 tribunus plebis rogationem ad populum promul
 gat, "Uti quæreretur in eos, quorum consilio
 Jugurtha senati decreta neglexisset; quique
 ab eo in legationibus, aut imperiis pecunia
 accepissent; qui elephantos, quique persuga
 tradidissent; item qui de pace, aut bello, cum
 hostibus pactiones fecissent." Huic rogatione
 partim consilii sibi, alii ex partium invidia per
 cula metuentes, quoniam aperte resistere non po
 terant, quin illa et alia talia placere sibi fate
 rentur; occulte per amicos, ac maxime per ho
 mines nominis Latini et socios Italicos, impedi
 menta parabant. Sed plebes, incredibile me
 moratu est, quam intenta fuerit, quantaque

rogationem jufferit, decreverit, voluerit : magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicæ : tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ supra docuimus, inter lætitiā plebis, et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita asperere violenterque ex rumore, et lubidine plebis ; ut sæpe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum partium paucis ante annis Romæ ortus, otio et abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam, ante Carthaginem deletam, populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant : neque gloriæ, neque dominationis certamen inter civis erat : metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit ; scilicet ea, quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia incelsère. Ita, quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque cœpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere : sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abtracta sunt ; respublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat : plebis vis absoluta atque dispersa, in multitudine, minus poterat : paucorum arbitrio belli domique agitabatur : penes eosdem ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant : populus mili-

tia atque inopia urgebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modo modestiaque invadere; polluere et vastare omnia; nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam injustæ potentiae anteponerent; moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terræ, oriri cœpit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere cœpere: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierant, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sancti Graccis, cupidine victoriæ, haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci fatius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoriæ nobilitas ex lubricine sua usa, multos mortalis ferro aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quæ res plerumque magnas civitatis pestem dedit: dum alteri alteros vincere quovis modo; et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine, parem differere, tempus, quam

res, maturius deferat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli fœdus exercitusque nostri fœdam fugam, Q. Metellus et M. Silanus consules designati, provincias inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam advorso populi partium, fama tamen æquabili et inviolata. Is, ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiæ parare: ad hoc comitatus affatim: denique omnia, quæ bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patrandæ senati auctoritate socii nomenque Latinum, reges ultro auxilia mittere: postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter bonas artis, tum maxime, quod advorsum divitias animum invictum gerebat: et avaritia magistratuum ante id tempestivus in Numidia nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albinus pro consule, iners, imbelis, neque periculi neque laboris patiens, lingua, quam manu, promptior, prædator ex focis, et ipse præda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonæ accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et æstivorum tempus committorum mora imminuerat, et expectatione

eventi civium animos intentos putabat ; non prius bellum adtingere, quam, majorum disciplina, milites laborare cœgisset. Nam Albinus, Aulii fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis æstivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat : nisi cum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ deducebantur : uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere : eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus : præterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari : postremo, quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior ; tanta temperantia inter ambitionem sævitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviæ sustulisse, “ Ne quisquam in castris panem, aut quem
 ‘ alium coctum cibum venderet ; ne lixæ exercitum sequerentur ; ne miles gregarius in ca-
 ‘ stris, neve in agmine servum aut jumentum haberet ; ” ceteris arte modum statuisset. Præterea transvorsis itineribus quotidie castra movere, juxta, ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire : item in agmine in primis modo, modo in postremis, sæpe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis fre-

quentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentia ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur; ac paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, "uti Jugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent:" ceterum palam, quæ ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris: ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant, parati, frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter, ac si hostes adestent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat; in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum et præfectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti

velites, quacumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiæ erat, uti, absens, an præsens, pacem, an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quod Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regionis maxime celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc Consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum, et alia, quæ bello usui forent: ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum iuvaturum exercitum, etiam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia, Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare: præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, Consul illectos ad proditorem domum dimittebat: regi pacem, quam poscibat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. Jugurtha, ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrimum erat; urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati, coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quas maximas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiæ, quam Adherbal in divisione possederat, flumen

oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat
mons ferme millia passuum x. tractu pari, vastius
ab natura et humano cultu: sed ex eo medio
quasi collis oriebatur, in immensum pertinens,
vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus
arborum, quæ humi arido atque arenoso gig-
nuntur. Media autem planicies deserta penuria
aquæ, præter flumini propinqua loca: ea con-
stita arbuſtis pecore atque cultoribus frequen-
bantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transverso
itinere, porrectum docuimus, Jugurtha, exte-
nuata suorum acie, confedit: elephantis et parti
copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit, eum-
que edocet quæ ageret; ipse propior montem
cum omni equitatu pedites delectos collocat: dein
singulas turmas atque manipulos circumiens mo-
net atque obtestatur, "Uti memores pristinae
virtutis et victoriæ, seque regnumque suum ab
Romanorum avaritia defendant: cum his cer-
tamen fore, quos antea victos sub jugum mise-
rint: ducem illis, non animum mutatum: quæ
ab imperatore decuerint, omnia suis provisa;
locum superiorem, uti prudentes cum imperitis,
ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello
melioribus manum consererent: proinde parati
intentique essent, signo dato, Romanos inva-
dere: illum diem aut omnis labores et victorias
confirmaturum, aut maxumarum ærumnarum
initium fore." Ad hoc viritim, uti quemque,
ob militare facinus, pecunia aut honore extu-
lerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum
aliis ostentare: postremo, pro cuiusque ingenio,
pollicendo, minitando, obtestando, alium alio
modo excitare: cum interim Metellus, ignarus

hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur. Primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta equi Numidæque confederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset: cum natura loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati); dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit: ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios dispersit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti intruxerat, transversis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum præmisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostis crebro impetu et transversis præliis iter suum remoratorios, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat: ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret; dein, repente signo dato, hostis invadit. Numidæ alii postremos cedere; pars a sinistra ac dextera tentare; insensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quo-

um etiam qui firmioribus animis obvii hostibus
 fuerant, ludificati incerto prælio, ipsi modo emi-
 nus sauciabantur, neque contra feriundi, aut ma-
 tum conferendi copia erat; antea jam docti ab
 Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba
 insequi cœperat, non confertim, neque in unum
 sese recipiebant, sed alius alio quam maxime di-
 versis. Ita numero priores, si ab persequendo ho-
 stibus deterrere nequiverant, disiectos ab tergo, aut
 lateribus, circumveniebant: sin opportunior fu-
 it collis, quam campi fuerant; ea vero consueti
 Numidarum equi facile inter virgulta eradere:
 nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, in-
 certa, fœda atque miserabilis: dispersi a suis
 pars cedere, alii insequi; neque signa, neque or-
 dines observare; ubi quemque periculum cepe-
 rat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi,
 viri, hostes, cives permixti; nihil consilio, neque
 imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum
 die processerat, cum etiam tum eventus in incerto
 erat. Denique omnibus labore et æstu langui-
 dis, Metellus ubi videt Numidas minus instare,
 paullatim milites in unum conducit, ordines re-
 stituit, et cohortes legionarias quatuor advorsum
 pedites hostium collocat; eorum magna pars su-
 perioribus locis sessa confederat. Simul orare,
 hortari milites, "ne deficerent, neu paterentur
 hostis fugientes vincere: neque illis castra esse,
 neque mûnimentum ullum, quo cedentes ten-
 derent: in armis omnia sita." Sed ne Jugur-
 tha quidem interea quietus; circumire, hortari,
 renovare prælium, et ipse cum delectis tentare
 omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare,

quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intelligunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri: et jam die vesper erat; adverso colle, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidæ fusi fugatique, pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium præfectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paullatim suos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo præmissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat: neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium confedissem jam, et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthæ prælio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. Romani ex improvviso pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arbutis confitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post ubi æquabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum, utrim-

que m
tummo
putant
que it
ciunt:
tis, qu
phanti
quadra
itinere
que et
nione
cedun
neque
te, po
velut
dinem
prude
que p
pro n
alius a
diunt
Quipp
vel igit
nos de

LIV
ratus,
more
atque
levia
satis
fore
portu
ret;
ut fesi
se in

que magno clamore concurrunt. Numidæ tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant; postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quæ jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et prælio fessi læti que erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepita, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul, et tumultum facere: et pæne imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque præmissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium læti adpellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coeum ferre. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversæ res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus in isdem castris quadriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in præliis more militiæ donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, "ad cetera, quæ levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro præda fore." Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid ageret; cum paucisne esset, an exercitum haberet; ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et Natura munita receperat:

ibique cogebat exercitum numero hominum ampliore, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli, cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod, præter regios equites, nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cujusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiæ ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; præterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non præliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiæ loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita, aut sine præsidio, capit incenditque, puberes interficit, alia omnia militum præda esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obfides; frumentum, et alia quæ usui forent, adsatim præbita: ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quam prælium male pugnatum, ab suis regem terrebant. Quippe cui spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur: Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit, et Numidæ, prius, quam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proximos collis discedunt.

LV
cogni
more
tame
Jugur
salutis
Itaque
MORT
trepid
agere
intent
nare;
fieret
Itaque
que p
ri: ul
cum
tus p
igni r
bus lo
vi op
atque
Eo t
aut le
tem a
rum
inter
tenta
post
otium
tinere
LV
ri vi
urber
cem

LV. Interim Romæ gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus : ut seque et exercitum more majorum gereret ; in advorso loco, victor tamen virtute fuisset : hostium agro potiretur ; Jugurtham, magnificum ex Auli fecordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coëgisset habere. Itaque senatus OB EA FELICITER ACTA DIS IMMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE : civitas trepida antea et sollicita de belli eventu, læta agere : fama de Metello præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare ; cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret : meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis animi anxius : neque post insidias Jugurthæ effuso exercitu prædari : ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant : exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam præda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant : ubi vi opus erat, cuncti aderant ; ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi : tempus, aut locum pugnæ quærere : qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere : modo se Metello, interdum Mario ostendere ; postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi ; rursus aliis, post aliis minitari : neque prælium facere, neque otium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus Imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri : urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare :

ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prælium fore. At ille, quæ parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, mœnia defendant, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissimum. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum: quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, "uti cohortis ab tergo circumveniant; fortunam præclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos." Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent; tanta mobilitate sese Numidæ agunt. Sed milites Jugurthini paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit; id oppidum in campo situm, magis opere, quam Natura, munitum erat: nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitu circumvenit; legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur; neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent; prælium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars

emin
dere,
gredi
tra e
pila,
denti
rant,
jacul
pario
navi

LV
tha e
nu i
omni
tam
fi, fili
alii a
cifi.
quad
facto
nequ
la en
nus
ibi v
cæde
cum
ab t
vorti
bat p
castr
coho
'ami
'con
'hos
effici

eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere; fudes, pila, præterea picem sulphure et tæda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat; nam plerosque jacula tormentis, aut manu emissa vulnerabant: parique periculo, sed sama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvviso castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in præsidio erant, et omnia magis, quam prælium, expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere, paullo, quam alii, editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt: sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidæ propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi cedere, fundere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri: quæ res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum: eumque lacrumans, "per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat:" ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum im-

peditus, cum alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur, postero die, prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet: portas et proxima loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proximo locati fuerant, paullisper territi perturbantur: reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere quivissent, nisi pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent; quibus illi freti, non, ut equestri prælio solet, sequi, dein cedere; sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis, hostis pæne victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrime niti; neque alius in alio magis, quam in sese, spem habere: pariter oppidani agere; obpugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros fauciare, quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, lætitia, gemitu; item strepitus armorum ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defendabant, ubi hostis paullulum modo pugnam remiserant, intenti prælium equestre prospectabant; eos, uti quæque Jugurthæ res erat, lætos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc,

illuc,
Quod
curab
simul
lium
pente
egress
dani
la ing
unæ
teran
pauc
abeu
mit.
LX
tum
si ex
æstat
urbil
loco
terun
Nun
temp
cedi
deba
perf
qui
dati
quo
falle
ac p
cult
'vu
'tu
cile

illuc, quasi vitabundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur: et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unæ atque alteræ scalæ comminutæ, qui supersteterant adstricti sunt; ceteri quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam æstatem exactam esse, ab Zama discedit: et in his urbibus, quæ ad se defecerant, satisque munitæ loco aut mœnibus erant, præsidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam, quæ proxima est Numidiæ, hiemandi gratia, collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriæ concedit: sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivæ de nece judicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam, maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, "si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, et sua omnia concederet," facile Numidiæ persuadet, cum ingenio infido, tum

metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit: monet atque lacrumans obtestatur, "Uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis sæpe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant." His atque talibus aliis ad deductionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: "Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere." Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat, argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, jubet omnis perfugas vinctos adduci; eorum magna pars, ut jussum erat, adducti: pauci, cum primum deditio cœpit, ad Regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Jugurtha, ubi, armis virisque et pecunia spoliatus, cum ipse ad imperandum Tifidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret; interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque prædiis nequidquam perditis, de in-

tegro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metelio decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticæ forte C. Mario per hostias Dis supplicante, "magna atque mirabilia portendi" haruspex dixerat: "proinde quæ animo agitabat, fretus Dis ageret: fortunam quam sæpissime experiretur; cuncta prospera eventura." At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Apulini altus, ubi primum ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petiit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab Metello petundi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor ani-

mus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, "ne tam prava inciperet, neu super fortunam animi gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur." Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, "ubi primum potuisset per negotia publica facilius sese, quæ peteret." Ac postea sæpius eadem postulanti, fertur dixisse, "ne festinare abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum." Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx, quæ res Marium cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accendebat. Ita cupidine atque ira, pessimis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminose simul, et magnanimitate de bello loqui: "dimidia pars exercitus sibi permetteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiæ superbiæ imperio nimis gauderet." Quæ omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob

eam causam mente paulum imminuta. Cui Metellus petenti, more regum, uti sellam juxta poneret; item postea custodiæ causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius animum adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: "illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse: si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidæ sine mora habiturum: id adeo mature posse evenire, si ipse Consul ad id bellum missus foret." Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios asperere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur; simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha postquam, ommissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quæ ab se defecerant, formidine, aut ostentando præmia adfectare: communire suos locos, arma, tela, alia, quæ spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in præidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, præsidium impo-

fuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam vulgus, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum: dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formicinem, ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant: eos omnis, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantis, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati: quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novæ satis placebant.

LXVII. Romani milites, improvise metu, incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: præsidium hostium, portæ ante clausæ fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis ædificiorum faxa, et alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse: juxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, sævissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilium unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiae hospitii, an passionis, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus instabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus e conspectu abiit: deinde, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxuma cura ultimum ire injurias festinat. Lectionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu foras expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, "oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, pœnas caperent;" præterea prædam benigne ostendat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artificum ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortere, ad se versus exercitum pergere: primo, uti erat, Metellum rati, portas claudere: deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido credere; alii ad portas festinare; pars turris capere: ira atque prædæ spes amplius, quam lassitudo, possit. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laxati: civitas magna et opulens pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius, quem præfatum oppidi unum ex omnibus profugisse, supra ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque capite pœnas solvit; nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu dese-

ruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum sus-
piciens, novas res cupere: ad perniciem ejus
dolum quærere; diu noctuque fatigare animum;
denique omnia tentando, socium sibi adiungit
Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus,
carum acceptumque popularibus suis: qui ple-
rumque seorsum ab rege exercitum ducere, et
omnis res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ
fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex
quo illi gloria opesque inventæ. Igitur utrius-
que consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res
posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa
ad exercitum profectus, quem inter hiberna Ro-
manorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus
vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris
perculsus, ad tempus non venit, metusque rem
impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta pa-
trandi, et timore socii anxius, ne, omisso veteri
consilio, novum quæreret, litteras ad eum per
homines fidelis mittit, "mollitiem secordiamque
viri accusare, testari Deos, per quos juravisset
præmia Metelli in pestem ne converteret; Ju-
gurthæ exitium adesse, ceterum suane, an viri
tute Metelli periret, id modo agitari: proinde
reputaret cum animo suo, præmia, an crucia-
tum mallet."

LXXI. Sed cum hæ litteræ adlatæ, fortis
Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto qui-
escebat; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, prima
cura, deinde, uti ægrum animi solet, somnus
cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum cu-
rator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum
nisi novissimum, particeps. Qui postquam adlatæ
litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut
ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit
dormiente illo epistolam, super caput in pulvine
temere positam, sumit ac perlegit; dein properare

cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistolam receperit, et rem omnem, uti acta, cognovit; primo indicem persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit, "quæ ipse paravisset, perfidia clientis sui præventa:" lacrumans obtestatur "per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet."

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfecit, iram oppræsserat: ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: civis, hostis juxta metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, sæpe contra decus regium, noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere; ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris quæ de Metello ac Mario missæ erant cognitæ, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori, invidiæ esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium, quam bona aut mala sua, moderata. Præterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus cele-

brare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitæ erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, QUEM VELLEET CUM JUGURTHA BELLUM GERERE? frequens Marium iussit. Seruatus paullo ante Metello decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera præfectosque indies mutare: modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere: sæpe in fuga, ac post paullo spem in armis habere: dubitare, virtutem popularium, an fide minus crederet: ita, quocumque intenderat, res adversæ erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurtha pro tempore prælati instructique: dein prælium incipitur. Quia in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti; nam ferme Numidas in omnibus præliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modoribus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in

Oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo, et alia aquæ idonea portare. Præterea conquirit ex agris quam plurimum potest domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquæ portarent; diem locumque, "ubi præto fuerint" prædicat. Ipse ex flumine, quam proximam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat; eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente cælo missa vis aquæ dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Præterea com meatus spe amplior: quia Numidæ, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese Dis immortalibus curæ esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthæ, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia; arma, tela, locos,

tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia prope-rare; ceterum prodicionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos prælio intentos, simul oppidum et operibus, et loco munitum videt, vallo fossaque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore præliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: præda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas adstrictas vident, aurum atque argentum, et alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus pœnas metuerent, eas ipsi volentes pendere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, "uti præsidium præfectumque eo mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; adversum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore." Nam Lep- titani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et

cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata
navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quæ
petebant, adepti. Emissæ eo cohortes Ligurum
quatuor, et C. Annius præfectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis condi-
tum, quos accepimus profugos ob discordias ci-
vilis, navibus in eos locos venisse: ceterum situm
inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum.
Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, im-
pares magnitudine, pari natura; quorum proxu-
ma terræ præalta sunt; cetera, uti fors tulit,
alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare
magnum esse, et lævire ventis cœpit, limum a-
renamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita
facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus
civitatis lingua modo conversa connubio Numida-
rum: leges, cultusque pleraque Sidonica; quæ
eo facilius retinebant, quod procul ab imperio
regis ætatem agebant. Inter illos et frequen-
tem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per
Leptitanorum negotia venimus; non indignum
videtur, egregium atque mirabile facinus duo-
rum Carthaginiensium memorare; eam rem locus
admonuit. Qua tempestate Carthaginienses ple-
ræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quo-
que magni atque opulenti fuere. Ager in me-
dio arenosus, una specie: neque flumen, neque
mons erat, qui finis eorum discerneret; quæ res
eos in magno diuturno bello inter se habuit. Post-
quam utrimque legiones, item classes fusæ fuga-
tæque, et alteri alteros aliquantum adtriverant;
veriti, ne mox victos victoresque defessos alius
adgrederetur, per inducias sponsonem faciunt,
“ uti certo die legati domo proficiscerentur; quo
“ in loco inter se obvii fuissent, is communis u-
“ triusque populi finis haberetur ” Igitur Car-

thagine duo fratres missi, quibus nomen Philæ-
nis erat, maturavêre iter pergere: Cyrenenses
tardius iêre. Id secordiane, an casu acciderit,
parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tem-
pestas, haud secus atque in mari, retinere. Nam
ubi per loca æqualia et nuda gignentium ven-
tus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi
agitata, ora oculosque implere solet: ita pro-
spectu impedito, morari iter. Postquam Cyre-
nenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem
corruptam domi pœnas metuunt; criminari,
Carthaginienses ante tempus domo digressos,
conturbare rem: denique omnia malle, quam
victi abire. Sed cum Pœni aliam conditionem,
tantummodo æquam, peterent, Græci optionem
Carthaginiensium faciunt, "Vel illi, quos finis
'populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel
'eadem conditione, sese, quem in locum vellent,
'processuros." Philæni, conditione probata, se-
que vitamque reipublicæ condonavêre: ita vivi
obrut. Carthaginienses in eo loco Philænis fra-
tribus aras consecravere; alique illis domi ho-
nores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquam, amissa Thala, ni-
hil satis firmum contra Metellum putat, per mag-
nas solitudines cum paucis profectus, pervenit
ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque,
et eo tempore ignarum nominis Romani. Eo-
rum multitudinem in unum cogit: ac paullatim
consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium
observare, item alia militaria facere. Præterea
regis Bocchi proximos magnis muneribus, et
majoribus promissis ad studium sui perducit:
quis adjutoribus regem adgressus, impellit, uti
advorsum Romanos bellum suscipiat. Id ea gra-
tia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio
hujusce belli legatos Romam miserat, fœdus et

amicitiam petitem; quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant, cæci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthæ filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius. Ita animus multitudinis distrahitur; nulla pro socia obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: "Romanos injustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi; quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paullo ante Carthaginenses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore." His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt; quod ibi Metellus prædam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operæ pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne moras agitando, aliud quam bellum mallet.

LXXXII. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti sæpe jam victo Jugurtha contulerat, omnibus locis pugnandi copiam facit: cæterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam. Nam consulem factum, jam

antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur; nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua, excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiæ videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, “ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiae: que conjungendæ, quæ potior bello esset; quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum ægerrime definere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo licere; deponi, cum victores velint; proinde sibi regnoque consulere; neu florentis res suas cum Jugurthæ perditis misceret.” Ad ea rex satis placide verba facit: “se se pacem cupere, sed Jugurthæ fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura.” Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit; ille probare, partim abnuere. Eo modo sepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et ex Metelli voluntate, bellum contactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare: singulos modo, modo universos lædere:

dicitare, " sese consulatum ex victis illis spolia
 ' cepisse ;" alia præterea magnifica pro se, et illis
 dolentia. Interim, quæ bello opus erant, pri-
 ma habere : postulare legionibus supplementum,
 auxilia a populis et regibus sociisque arcessere :
 præterea ex Latio fortissimum quemque, ple-
 rosque militiæ, paucos fama cognitos accire, et
 ambiendo cogere homines emeritis stipendiis se-
 cum proficisci. Neque illi senatus, quamquam
 adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat ;
 ceterum supplementum etiam lætus decreverat ;
 quia neque plebi militia volenti putabatur, et
 Marius aut belli usum, aut studia volgi amis-
 surus. Sed ea res frustra sperata ; tanta lubido
 cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quis-
 que præda locupletem, victorem domum reditu-
 rum, alia hujuscemodi animis trahebant ; et eos
 non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam
 postquam, omnibus, quæ postulaverat, decretis,
 milites scribere vult, hortandi causa simul, et no-
 bilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem
 populi advocavit. Deinde hoc modo differuit.

LXXXV. " Scio ego, Quirites, plerosque non
 ' isdem artibus imperium a vobis petere, et, post-
 ' quam adepti sunt, gerere : primo industrios,
 ' supplicis, modicos esse ; dehinc per ignaviam
 ' et superbiam ætatem agere ; sed mihi contra
 ' ea videtur. Nam quo universa respublica plu-
 ' ris est, quam consulatus aut prætura, eo ma-
 ' jore cura administrari, quam hæc peti debere.
 ' Neque me fallit, quantum cum maximo bene-
 ' ficio vestro negotii sustineam. Bellum parare,
 ' simul et ærario parcere ; cogere ad militiam,
 ' quos nolis offendere ; domi forisque omnia cu-
 ' rare ; et ea agere inter invidos, occurrentis,
 ' factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad
 ' hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum,

facta fortia, cognatorum et adfinium opes, mul-
 tæ clientelæ, omnia hæc præsidio adfunt:
 mihi ipse omnes in memet sitæ, quas necesse
 est et virtute, et innocentia tutari; nam alia
 infirma sunt. Et illud intelligo, Quirites: con-
 nium ora in me conversa esse: æquos bonosque
 favere: quippe benefacta mea reipublicæ pro-
 cedunt; nobilitatem locum invadendi quærere.
 Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos
 capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc æ-
 tatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula,
 consuetæ habeam. Quæ ante vestra beneficia
 gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, de-
 leram, non est consilium, Quirites. Illis diffi-
 cile est in potestatibus temperare, qui per am-
 bitionem sese probos simulavere: mihi, qui om-
 nem ætatem in optimis artibus egi, benefacere
 jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum
 me gerere cum Jugurtha iussistis; quam rem
 nobilitas ægerrime tulit. Quæso, reputate
 cum animis vestris, num id mutare melius sit,
 si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut
 aliud tale negotium mittatis, hominem veteris
 prosapiæ ac multarum imaginum, et nullius
 stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus om-
 nium, trepidet, festinet,umat aliquem ex po-
 pulo monitorem officii. Ita plerumque evenit,
 ut quem vos imperare iussistis, is imperatorem
 alium quærat. Ac ego scio, Quirites, qui
 postquam consules facti sunt, acta majorum et
 Græcorum militaria præcepta legere cœpe-
 rint; homines præposterii. Nam gerere, quam
 fieri, tempore posterius, re atque usu prius est.
 Comparete nunc, Quirites, cum illorum super-
 bia me hominem novum. Quæ illi audire et le-
 gere solent, eorum partim vidi, alia egomet gessi:
 quæ illi litteris, ego militando didici. Nunc

vos existumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiectantur: quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissimum quemque generosissimum. Ac si jam ex patribus Albini, aut Bestiæ quæri posset, mene, an illos ex legigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optimos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honori meo; ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per hæc illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita ætatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Næ illi falsi sunt, qui divorssifumas res pariter expectant, ignaviæ voluptatem, et præmia virtutis. Atque etiam cum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant: quod contra. Nam quantum vita illorum præclarior, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorum gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum id, quod multo præclarius est, meamet facta dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe, peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maximo vestro beneficio, cum omnibus locis

me vosque maledictis lacerent, non placuit re-
 ticere: ne quis modestiam in conscientiam du-
 ceret. Nam me quidem, ex animi sententia,
 nulla oratio lædere potest: quippe vera, ne-
 cesse est bene prædicet; falsam vita moresque
 mei superant. Sed quoniam vestra consilia ac-
 cusantur, qui mihi summum honorem, et maxu-
 mum negotium imposuistis; etiam atque etiam
 reputate, num id pœnitendum sit. Non pos-
 sum fidei causa imagines, neque triumphos aut
 consulatus majorum meorum ostentare; at, si
 res postulat, hastas, vexillum, phaleras, alia mi-
 litaria dona; præterea cicatrices advorso cor-
 pore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobili-
 tas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed
 quæ ego plurimis laboribus et periculis quæ-
 sivi. Non sunt composita verba mea: parum
 id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis ar-
 tificio opus est, uti turpia facta oratione te-
 gant. Neque litteras Græcas didici: parum
 placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem
 doctoribus nihil profuerunt. At illa multo op-
 tuma reipublicæ doctus sum: hostem ferire
 præsidia agitare; nihil metuere, nisi turpen-
 famam; hiemem et æstatem juxta pati; humi
 requiescere; eodem tempore inopiam et labo-
 rem tolerare. His ego præceptis milites hor-
 tabor: neque illos arte colam, me opulenter
 neque gloriam meam laborem illorum faciam.
 Hoc est utile, hoc civile imperium. Naraquæ
 cum tute per molliem agas, exercitum suppli-
 cio cogere, id est, dominum, non imperatorem
 esse. Hæc atque talia majores vestri faciundū
 seque remque publicam celebravere. Quis nobi-
 litas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum
 mulos contemnit; ei omnis honores non ex mer-
 to, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum

homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia, quæ licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui præclaram : virtutem non reliquere ; neque poterant : ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt ; quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ulium, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo ; quæ mihi lubit confiteri. Nam ex parente meo, et ex sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriæ, quam divitiarum ; arma, non supellestem decori esse. Quin ergo quod juvat, quod carum æstuant, id semper faciant : ament, potent ; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissimæ parti corporis : sudorem, pulverem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita. Nam ubi se omnibus flagitiis dedecorare turpissimi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita injustissime luxuria et ignavia, pessimæ artes, illis, qui coluere eas, nihil obficiunt ; reipublicæ innoxie cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi ; pauca de re publica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam quæ ad hoc tempus Jugurtham tuta sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens ; sed me hercule magis strenuus, quam felix. Nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas, adniti mini mecum et capeffite rempublicam : neque quemquam ex calamitate aliorum, aut impera-

'torum superbia metus ceperit. Egomet in ag-
 'mine, in prælio consultor idem, et focius peri-
 'culi vobiscum adero; meque vosque in omnibus
 'rebus juxta geram. Et profecto, Dis juvanti-
 'bus, omnia matura sunt, victoria, præda, laus:
 'quæ si dubia aut procul essent, tamen omnis
 'bonos reipublicæ subvenire decebat. Etenim
 'ignavia nemo immortalis factus: neque quis-
 'quam parens liberis, uti æterni forent, opta-
 'vit; magis, uti boni honestique vitam exige-
 'rent. Plura dicerem, Quirites, si timidis vir-
 'tutem verba adderent: nam strenuis abunde
 'dictum puto."

LXXXVI. Hujusmodi oratione habita, Ma-
 rius postquam plebis animos arreptos videt, pro-
 ptere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus
 navis onerat: cum his A. Manlium legatum
 proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non
 more majorum, neque ex classibus, sed uti cujus-
 que lubido erat, capite censos plerosque. Id fac-
 tum alii inopia bonorum, alii per ambitionem
 consulis memorabant; quod ab eo genere cele-
 bratus auctusque erat; et homini potentiam quæ-
 renti egentissimus quisque opportunissimus: cui
 neque sua curæ, quippe quæ nulla sunt, et om-
 nia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius
 cum majore aliquanto numero, quam decretum
 erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam
 advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio le-
 gato; nam Metellus conspectum Marii fugerat: ne
 videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus
 cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et
 præda omnium proficiscitur; omnia ibi capta
 militibus donat; dein castella et oppida natura
 et viris parum munita adgreditur: prælia multa,
 ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi

JUGU
 milite
 capi,
 armis
 omni
 brevi
 omni
 ventu
 lis ab
 effuso
 rosqu
 LX
 sectu
 cipit
 cesse
 dent
 dere
 esset
 ante
 illos
 than
 gress
 cul
 quan
 novi
 stibu
 singu
 diis
 turu
 ferat
 ' ab
 imp
 nii
 exp
 L
 cast
 aut

milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum: armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi: gloriam atque divitias queri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi *posse*; Romanos, sicuti plerisque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, laetissimis animis accipitur: plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gætulos et Jugurtham ex sociis nostris praedam agentes, saepe aggressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus, et adversum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, “velle populi Romani amicitiam, ne quid ‘ab se hostile timeret.’” Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac

primo mediocria gerebat, existumans, Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit; majora et aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa: cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur: muniti advorsum hostis non mœnibus modo, et armis atque viris, multo magis locorum asperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa perniciofa siti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxima cupido invaserat; cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a mœnibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa qui procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulæ quærebant. Cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubricini neque luxuriæ erat.

XC. Igitur Consul, omnibus exploratis, credo, Dis fretus: nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ pabulo pecoris magis, quam arvo, fludent, et quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant: ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate: nam æstatis extremum erat; tamen pro rei copia satis providenter exornat: pe-

cus omne quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet; se prædabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas æqualiter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignavis omnibus, parare, quæ mox usui forent; denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet: omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, confedit; idem proxuma facit; dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo: ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies cœpit, et Numidæ, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet; deinde ipse intentus propere sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere; res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, coëgere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidæ puberes interfecti; alii omnes venum dati: præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritia, neque scelere Consulis admissum: sed quia locus Jugur-

thæ opportunus, nobis aditu difficilis : genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu, coërcitum.

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo patravit ; magnus et clarus antea, major atque clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur : milites modesto imperio habiti, simul et locupletes ad cœlum ferre : Numidæ magis, quam mortalem, timere : postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut Deorum nutu cuncta portendi. Sed Consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit : pauca, repugnantibus Numidis, capit ; plura deserta, propter Capsensium miseras, igni corrumpit : luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthæ Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto : nam omnis natura, velut opere atque consulto præceptus. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquæ : aggeribus turribusque, et aliis machinationibus locus importunus : iter castellanorum angustum admodum, utrimque præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustra agebantur : nam cum eæ paullum processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur : milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci : neque inter vineas sine periculo administrare : optimus quisque cadere, aut sauciari : ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo, omittetne inceptum, quoniam frustra erat; an fortunam opperiretur, qua sæpe prospere usus. Quæ cum multos dies, noctes æstuans agitare, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum præliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium naturam fert: cujus ramis modo, modo eminentibus saxis nissus Ligus, castelli planitiem perscribit; quod cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant. Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit; acia edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex præsentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, præsidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex præcepto tempus visum, naratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis præerant, prædocti

ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nifusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta: verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur prægrediens Ligus saxa, et si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati facilius escenderent; interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior adscensus, singulos præ se inermos mittere: deinde ipse cum illorum armis sequi; quæ dubia nifu videbantur potissimum tentare, ac sæpius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte: quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidæ, sæpe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare: maledicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque prælio intentis, magna utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo fauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes mu-

rum petere, neque quemquam omnium præda morari. Sic forte correcta Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit: quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit; idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis dicere; neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus: et L. Sisenna optume et diligentissime omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ, familia prope jam extincta majorum ignavia, literis Græcis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius Consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxime pecuniæ largitor. Atque felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit: multique dubitavere, fortior, an felicior esset; nam postea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat differere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam, atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere: sed ea properantius, quam æs mutuum, reddere; ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine atque ad vigiliis multus ad-

esse : neque interim, quod prava ambitio solet, Consulis, aut cujusquam boni famam lædere : tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati ; plerosque antevenire. Quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, "quam primum in Numidiam adduceret ; prælii faciendi tempus adesse." Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere : rursus, uti antea, proximos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiæ partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt : rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore ; et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant : contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant ; et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non acie, neque ullo more prælii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt ; qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant : pars equos descendere, obviam ire hostibus : pugna latrocinio magis, quam prælio, similis fieri : sine signis, sine ordinibus equites, pedites permixti ; cedere alios, alios cetruncare, multos, contra

adversos acerrime pugnantes, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures et undique circumfusi. denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbis facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus non poterat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere; atque, uti reges præceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat; quorum in uno, castris parum amplo, fons aquæ magnus erat: alter usui opportunus, quia magna parte editus et præceps pauca munimento quærebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, prælio deterrentur. neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi confedere. Dein crebrisignibus factis, plerumque noctis barbari suo more lætari, exultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere, sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hos-

tium confirmatus, quam maxumum silentium haberi jubet; ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullo ante somno captis, de improvviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gætuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant. ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique. arma et signa militaria pleraque capta: pluresque eo prælio, quam omnibus superioribus, interemti. Nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti cœperat, in hiberna: quæ, propter com meatum, in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen secors victoria, aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextimos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul Consul, quasi nullo imposito, omnia providere: apud omnis adesse: laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat: neque secus, atque iter facere, castra munire, excubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere. præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non diffidentia futuri, quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labos volen-

tibus esset. Et sane Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coërcebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia, quæ ceteri miseras vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac fievissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intelligitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; Consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partis distribuerat: ratus ex omnibus æque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime confectis equis ipse aliquæ Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: "nostros frustra pug-
'nare; paullo ante Marium sua manu inter-
'fectum;" simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso peditæ nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii,

terrentur: simulque barbari animos tollere, et in percussos acrius incedere. Jamque paullum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, Mauris, ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere: occidi, capi; equi, viri afflicti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci Consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari mali pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, "duo quam fidissimos ad eum mitteret; velle de se, et de populi Romani commodo cum is differere." Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant; tamen placuit verba apud regem facere: ingenium aut avorsum uti flecterent; aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus sacundia, non ætati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus.

"Rex Bocche, magna nobis lætitia, cum te talem virum Dî monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, mallet; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc populo Romano jamin-

'opi visum, amicos, quam servos, quærere: tutius
 'rati, volentibus, quam coactis imperitare. Tibi
 'vero nulla oppositior nostra amicitia: primum,
 'quod procul absumus, in quo offensæ minimum,
 'gratia par, ac si prope adessemus; dein quod
 'parentes abunde habemus, amicorum neque
 'nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque
 'hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto
 'ex populo Romano ad hoc tempus multo plura
 'bona accepisses, quam mala perpeffus esses.
 'Sed quoniam humanarum rerum fortuna plera-
 'que regit; cui scilicet placuisse, et vim et
 'gratiam nostram experiri: nunc, quando per
 'illam licet, festina, atque, ut cœpisti, perge.
 'Multa atque opportuna habes, quo facilius
 'errata officiis superes. Postremo hoc in pectus
 'tuum demitte, nunquam populum Romanum
 'beneficiis victum. nam bello quid valeat, tute
 'scis." Ad ea Bocchus placide et benigne, simul
 pauca pro delicto verba facit: "Se non hostili
 'animo, sed regnum tutatum arma cepisse: nam
 'Numidiæ partem, unde vi Jugurtham expulerat,
 'jure belli suam factam, eam vastari ab Mario
 'pati nequivisse: preterea missis antea Romam
 'legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera
 'omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos
 'ad senatum missurum." Dein, copia facta,
 animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha,
 cognita legatione Sullæ et Manlii, metuens id,
 quod parabatur, donis corruerat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis
 composito, cum expeditis cohortibus et parte
 equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim
 regiam, quo Jugurtha persugas omnis præsidium
 imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando,
 quæ sibi duobus præliis venerant, seu admonitus

ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde itinere a Gætulis latronibus circumventi spoliatique, pavidī, sine decore ad Sullam perfugiunt; quem Consul in expeditionem proficiscens pro Prætore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit. qua re barbari et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur Quæstori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quæ aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sullæ omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiantur.

CIV. Marius postquam infecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum Prætorem Utica, præterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam sit ab Consule: interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles semper in adversa mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Ca.

Octavio Rufo, qui Quæstor stipendium in Africam portaverat : duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthæ scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et fœdus petentibus hoc modo respondetur : “ Senatus et ‘ populus Romanus beneficii et injuriæ memor ‘ esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit, fœdus et amicitia ‘ dabuntur, cum meruerit.”

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret ; cujus arbitrato de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorum Balarium : præterea sagitarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris prope-randi causa : neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux filius Bocchi, repente in campis patentibus, cum mille non amplius equitibus, sese ostendit : qui temere et effuse euntes Sullæ aliisque omnibus et numerum amplio-rem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere : timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos, quos sæpe vicerant. Interim equites, exploratum præmissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens Quæstorem appellat : “ se a patre Boccho obviam illis simul, et præ- ‘ sidio missum.” Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit : “ sibi ex speculatoribus cog- ‘ nitum, Jugurtham haud procul abesse :” simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat, atque

hortatur. Ille animo feroci negat "se toties su-
 ' sum Numidam pertimescere : virtuti suorum sa-
 ' tis cedere : etiam si certe pestis adesset, man-
 ' surum potius, quam proditis quos ducebat,
 ' turpi fuga incertæ ac forsitan post paullo morbo
 ' interiuræ vitæ parceret." Ceterum ab eodem
 monitus, "uti noctu proficiscerentur," consilium
 adprobat : ac statim milites cœnatos esse ; in ca-
 stris ignis quam creberrimos fieri, dein prima vi-
 gilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno iti-
 nere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis
 castra metabatur, cum equites Mauri nunciant,
 "Jugurtham circiter duum millium intervallo
 ' ante confedissee." Quod postquam auditum, tum
 vero ingens metus nostros invadit : credere pro-
 ditos a Voluce et insidiis circumventos. Ac
 fuere, qui dicerent, manū vindicandum, neque a-
 pud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem æstuma-
 bat, tamen ab injuria Maurum prohibet : suos
 hortatur, "uti fortem animum gererent : sæpe
 ' antea paucis strenuis advorsum multitudinem
 ' bene pugnatum : quanto sibi in prælio minus
 ' perpercissent, tanto tutiores fore : nec quem-
 ' quam decere, qui manus armaverit, ab iner-
 ' mis pedibus auxilium petere, in maximo metu
 ' nudum et cæcum corpus ad hostis vortere."
 Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxi-
 mum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidi-
 æ Bocchi testis adesset, castris abire jubet.
 Ille lacrumans orare, "ne ea crederet : nihil
 ' dolo factum, magis calliditate Jugurthæ, cui
 ' speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum,
 ' quoniam neque ingentem multitudinem habe-
 ' ret, et spes opesque ejus ex patre suo pende-
 ' rent : illum nihil palam ausurum, cum ipse fi-
 ' lius testis adesset : quare optimum factum vi-

deri, per media ejus castra palam transire: sese, vel præmissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum." Ea res, uti in tali negotio, probata, ac statim profecti: quia de improvviso acciderant, dubio atque hæsitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat: præmissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia: præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterum materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, "paratum sese facere; quæ populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse diligeret: consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Jugurthæ legatum pertimesceret: quo res communis licentius gereretur; nam ab infidiis ejus aliter caveri nequivisse." Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quæ prædicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo vivere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suavisse.

CIX. Igitur Sulla: "Pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis præsentibus:" simul edocet, quæ responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit: "se missum a Consule venisse quæsitum ab eo, pacem, an bellum agitaturus foret." Tum Rex, uti præceptum, "post diem decimum redire" jubet; "ac nihil etiam nunc de-

crevisse, sed illo die responsurum." deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: præterea Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic Rex incipit.

CX. " Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus in hac terra, et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli; nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lætor: fuerit mihi eguisse aliquando amicitiae tuæ, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, fume, utere: et quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego æstumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum unquam volui: finis meos adversum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti vultis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare finam. Præterea, si quid neque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique Regi patefacit, " quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciendum aliquid, quod illorum ma-

gis, quam sua, retulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthæ copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, ultro adventuram." Rex primo negitare: "adfinitatem, cognationem, præterea fœdus intervenisse: ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos avorteret; quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant." Denique sæpius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quæ utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At Rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum, adpellat: "sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem Regis sui sententiam exquireret." Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, "Jugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: sæpe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet; cum talem virum in potestatem haberet, fore, uti jussu senatus atque populi Romani fœdus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri."

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. ceterum dolo, an vere, parum comperimus. Sed plerumque regis voluntates,

ut vehementes, sic mobiles, sæpe ipsæ sibi adversæ. Postea tempore et loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Jugurthæ legatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi, pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed nocte ea, quæ proxima fuit antea diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim, inmutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter, animo varius : quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidæ insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse : cum paucis amicis et Quæstore nostro, quasi obviis honoris causa, procedit in tumulum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, uti dictum, accedit : ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obruncati : Jugurtha Sullæ vinculus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos abducibus nostris, Q. Cæpione et M. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et inde ad nostram memoriam Romani sic habuere : alia omnia virtuti suæ prona esse ; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinculum adduci Romam nunciatum est : Marius Consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia : isque Kalendis Januariis magna gloria Consul triumphavit. Ea tempestate ipsæ atque spes civitatis in illo sitæ.

